

Aquincum történetének vázlata.¹⁾

Irta Hampel József.

I.

Bevezetés.

Caesarban fogamzott meg azon nagy gondolat, hogy a római birodalom fönlását az észak felől a határokat fenyegető hatalmas barbar népek ellen a Rajnáig és a Dunáig terjedő hódítások által okvetlenül védeni kell. Ő maga csak részben létesíté ezen eszméjét, a mennyiben egyedül Galliát sikerült meghódítania. Idő előtti halál érvén őt, a Duna melléki barbar törzseken győzedelmeskedni s így ezen oldal felől is biztosítani a birodalmat csak utódainak sikerült. Caesar közvetlen utóda, Augustus még 35-dikben Kr. e. azzal fogott a nagy műhöz, hogy Illyria felől a Dráva és Száva közti részekbe nyomúlva az itt lakó pannonok s velök rokon népek legyőzésére tört és azoknak földjét mintegy a barbarok területei közé szorúlt éket minden további hadműveleteinek kiindulási pontjává tette.²⁾

Nagy és hosszú évi munka volt a harczedzett és szabadságát mindenek fölé helyező nép legyőzése.³⁾

A pannonok ismételve föllázadtak és mindannyiszor évekig tartó hadjáratokban legyőzettek. Midőn e háborúk folyama alatt a Moesia-, Noricum- és Rhaetiabeli néptör-

¹⁾ A jelen értekezés, melynek czélja leginkább a föliratok, s az egykorú írók segítségével ezen pannon város történetét röviden föltüntetni, részben átdolgozott mása azon koszorúzott egyetemi pályaműnek, melyről az „Archaeologiai Értesítő“ is tett említést. (II. köt. 30. lap). Az ama pályaműhez kapcsolt „corpus inscriptionum aquincensium“ közrebocsátása elmaradt, mert az Aquincumot illető, sz. által összeállított, mintegy 273 fölirat, már itt-ott elszórva, közre van bocsátva a különféle kül- s bel-földi szakmunkákban.

Könnyebb áttekintés, s a föliratokat tartalmazó munkák czímei sokszoros ismétlésének elkerülése végett a jelen értekezés végén folyó számok alatt összeállítvák azon művek, melyekben a fölhasznált föliratok találhatók.

²⁾ *Th. Mommsen*, Res gestae divi Augusti. 1865.

Katanchich, Istri adcolarum geographia vetus. 489. l.

Schönwisner, Historia et antiquitates Sabariae. I. fej.

³⁾ Dio Cassius XLIX. k. 36. fej. — *Becker-Marquardt*, Handbuch der römischen Alterthümer, 1851. III. k., 102. l.

Mannert, Geographie der Griechen und Römer. III. k. 578. l.

Még kimerítőbben mint az említett munkák tárgyalja ezen harcok történetét *Kenner*, ily című legújabb művében: Noricum und Pannonia. Eine Untersuchung über die Entwicklung, Bedeutung und das System der römischen Vertheidigungsanstalten in den mittleren Donauländern. Wien, 1870. 2—19. ll. — Ezen műre gyakran fogunk hivatkozni, de néha szembe is kellend szállnunk az abban kifejtett egyes téves állításokkal.

zsek a pannonokat segítenék, Augustus e kedvező alkalmat (15-ben Kr. e.) fölhasználta és a nevezett területeket is elfoglalta, és ekkor a közép-dunamelléki celta törzsek is római kéz alá kerültek.

Noricum mintegy az első Kr. után való század közepéig szövetségi viszonyban hagyatott,⁴⁾ míg a sokkal fontosabb Duna és Száva közti föld Pannonia neve alatt már 11-ben Kr. e. római tartományi szervezetet nyert.⁵⁾

Az új tartomány határa észak és kelet felé a Duna,⁶⁾ nyugat felé akkor még a Rábca volt, délnyugat- és dél felé pedig a határ valószínűleg Poetovio és Celeja közt a Kulpa és Száva alatt a Duna felé vonult.

Soká tartott az új tartomány végleges lecsöndesülése. Valamennyi pannonharcz közt az ötödik, 6-dikban Kr. után kezdődő lázadás volt a legvéresebb.

A pannonok ekkor egy időben Marbod, markomann királylyal és a dalmatákkal, oly veszélybe ejték az államot, minőben az a pún háborúk óta nem volt.

Ez utolsó, Tiberius, Germanicus és Silvanus Plautius által mintegy kétszáz-ezernyi sereggel folytatott harc, a Száva melléki Pannonia tökéletes elpusztításával és a harc képes pannonok elhurezoltatása- és kiirtásával 8-dikban Kr. u. végződött.

Pannonia még csak ez időtől kezdve tekintethetett véglegesen meghódítottnak.

Belső zavaroktól menten Pannonia fontossága által mint a birodalom északkeleti, a barbar támadásokat századokon át visszaverő végtartománya és mint a nyugati és keleti tartományokat összekötő kapocs rövid idő alatt kitűnő rangra emelkedett.

A tartomány felső határa a markomannok ellen, középső része a quadok és jazygok, alsó része pedig másfél századon át a dákok ellen védte Italiát.

Pannonia meghódítása és a Duna melletti erődítmények emelése Caesar eszméjének teljes megvalósítása volt.

Jelen cikkünk a pannoniai védelmi hálózat egyik igen fontos pontjának, *Aquincumnak* ⁷⁾ ismertetésére szorítkozik.

⁴⁾ Muchar, Das römische Noricum. 1825. I. k. 146. l. és Kenner i. m. 8. sk. II.

⁵⁾ Becker-Marquardt, Handbueh stb. i. h., Mannert, i. h. 588. l.

⁶⁾ Muchar, Die grosse römische Reichsgränze an der Donau. Hormayr, Archiv. 1821. 4. sk. I. Aurelius Victor, VI. könyvben: „Fines dati romano imperio Rhenus et Danubius ad septentrionem“; másutt: „populi objectu maximorum fluminum Rheni Danubii que seclusi sunt“ — s ismét: „Alpinis omnibus victis noricorum provinciae accesserunt et limes inter barbaros ab Augusto per Vindeliciam, per Noricum, Pannoniam ac Moesiam constitutus est.“

Augustus végrendeletében utódainak meghagyta, hogy a Dunán túl ne terjeszkedjenek; lásd Gibbon, History of the fall of roman empire. 4. l. — Tacitus, Annales I. és II. — Dio Cassius, LVI. fej.

⁷⁾ Nem tartjuk fölöslegesnek mindjárt értekezésünk elején az általunk ismertetendő város helyes megnevezése iránt tisztába jönni, mivel erre nézve még újabbkori írók sem mindig értenek egyet.

A régi írók közül első Ptolemaeus, a ki a várost megemlíti; (II. 15.) ő *Ακινκύν*-ról szól egy helyen, mely valószínűleg a leírók vigyázatlansága miatt sok hibát tüntet fel. — Ammianus Marcellinus (XXX. 5.) az általunk még alább idézendő „Acincum prope castra commovit“-féle helyen, valamint a *Notitia dignitatum* (Böcking-féle kiadás, II. k. 1. c. 8, c. 32, c. 39.) és az *Idatius-féle Fasti consulares* 294-ben „Acincum“-ot írnak. Egy Bátaszéken talált feliratban (javítgatásokkal) szintén Acincum olvasható. (L. Katanchieh Istri adcolarum geographia vetus II. k. 474. l.). Az „*Itinerarium Antoninianum*“ legújabb kiadásában (Parthey és Pinder, Berlin, 1848.) „Acinquo“ áll. — Blandinianus egy korábbi kiadásban „Aquinquo“-t tesz oda, míg egy más codexben „Acineo“ olvasható, mit Wesseling (245. l., 263. l. és 264. l.) Acinco-ra javít. — Sidonius Apollinaris a Majoranus császárért tartott dicsbeszédben a 107-dik sorban „Acintus“-ról szól, mi újabb írók szerint Acincusnak volna olvasandó. Nem mondhatni

Ezen pannoniai város fekvése-, neve- és eredetére vonatkozó némi adatokat elősorolni, azon fölül védponti fontosságát, katonai, polgári s végre közműveltségi és vallási állapotait föltüntetni, léssen föladatunk a következőkben.

absolut pontossággal, hogy ezen elnevezések közt melyik az egyedül helyes, mivel tudjuk, 1. hogy a városok nevei igen sok változásnak vannak alávetve, 2. hogy a régi írók geographiai ismeretei nem igen alaposoknak mondhatók, 3. hogy ha mindjárt eredetileg helyesen nevezték is meg e várost, a leíró által számtalan változás csúszott be az eredeti szövegbe.

Az írók tehát nem minden kifogáson fölül álló tekintélyek ez ügyben.

Ha szemben velük azt találjuk, hogy nem „Acincum“, vagy „Aquinum“, vagy „Acintus“ stb., hanem Aquincum fordul elő leggyakrabban hiteles kútfőkben — világos, hogy ezt fogjuk a város valószínű nevének tartani. „Aquincum“ mellett szól, 1. A Peutinger-tábla, lásd a *Scheib* és *Desjardin*-féle kiadásokat.

2. Szólnak ez elnevezés mellett a fölíratok. Ezek közt első helyre teendő a *Katanchich* (*Orbis antiquus* I. 317.) és *Orelli* (506. sz.) által fölhozott emlékkő: DM | IVLIO IVLIANO | EVOK · AVG · DOMO | SEPT AQVINCI · EX PANNONIA · INFERIORE | IVLII · SERENVIS · ET · IVLIA | NVS · FILII · ET · HEREDIS | PATRI · KARISSIM · B · M · F · C · |

Kevésbé tökéletes a 91. számú fölírat: DEAE ESI | PRO SALVTE | AVRELIAE AVDE | NTIAE FILIAE | SVAE ET PRO SVA | INCOLVM · AVR | AVDENTIVS R. I. P. | AQVI. SACER PRO | VINCILIBENTI ANI · MO SVSCEPTA | COMPLEVIT |

„Aq.“ rövidítésben számtalanszor fordul elő fölíratokon, péld. az általunk 28, 32, 34, 37, 39, 40, 41, 42, 45, 228 és 263. alatt idézett mértföldmutatókon; továbbá a 30, 53, 62, 78, 91, 110, 153, 175, 176, 178. 181, 193, 228 és 237 alatt idézett áldozati és síremlékeken levő fölíratokban. Városunk neve tehát „Aquincum“ volt, s e részben a legtöbb újabb író mellettünk szól. Így nevezetesen: *Timon*, *Imago antiquae Hungariae* lib. I. — *Szentiványi*, *Severinus*, *Pannonia illustrata*. 29. l. — *Bél*, *Notitia nov. Hungariae* t. 3. p. 165. — *Reinesius*, *Var. lectionum* libr. 2. cap. 15. — *Marsigli*, gyakran idézett művének II. köt. 3. lapján. — *Salagius*, *De columna milliaria ad Budam nuper reperta* dissertatio 17. l. — *Schönwisner*, „*De rudibus*“ stb. számtalan helyein, valamint „*Commentarii*“ I. könyv, 187. l. — *Katanchich*, *Istri adcolorum geographia vetus* I. k. 474. l. és *Orbis antiquus*, I. 317. — *Mannert* az idézett helyeken Aquincum mellett Acincum-mal is él, míg *Muchar*, *Das römische Noricum* I. 295. „Aquincum“-ot mond.

Schams, Häuffler, Ficker — a magyar írók közt Halitzky, Németh, Paur, Römer stb. mind „Aquincum“ névvel élnek. —

Hogy ez „Aquincum“ nevezet honnan ered? — ez igen alárendelt fontosságú kérdés, melyet azonban említenünk kell, miután többen foglalkoztak vele. Így nevezetesen *Häuffler* és *Németh*, *Aquae* és *quinque-ből* származtatják, *Németh* (*Tud. Gyűjt.* 1823. 1—20. l.) még *Bél* segítségével a források ötös számát is előszámlálja „a Rómaiak szokásuk szerint (?) azt akarják megjelölni, hogy ott öt igen nevezetes meleg forrás van és onnan nevezték meg Aquincumot. Ezen öt meleg forrás meg van még máma 1. Békásmegyér helysége alján Petersberg nevű szőlők alatt, hol most is malom vagyon. 2. Attól kelet felé néhány ezer lépésre vagyon a síkon, hol most (1820) a puszkaporos malom fokszik, egy forrás. 3. Forrás vagyon a Margitsziget és Pest közt a Dunában, mely csak akkor látszik, ha a Duna apad: *Bél* in *Notit. Hung.* tom. III. p. 12. „VI. Vix inde (szentendrei szigettől) quartam partem milliariis processit flumen, cum fisso iterum variae alveo, insulas facit alias. Certè a Budae veteris territorio, usque ad recentis Budae suburbia, plures numeraveris. Harum ceteris minutis duae sunt ampliores. Superior altera, que incipit contra Sicambriam et desinit contra Budam veterem. Hanc iterum aliae circumstant. Quae Budae veteri proxime objecta est, rudera habet cultus romani. Inter alia hiatus occurrit, cryptae hydraulicae similis, quem glareae varie pictam atque ornatam fuisse ruinae adhuc arguunt. Locum, quo est, totum virgulta et spissa veprium silva, ita offudit, ut non sine molestiis adiri possit. Sed quemadmodum insulam hanc minutiosem ornat hortus, et varia rudera; „Ea parte (a sziget közepében) rasa est et aperto sabulo offusa. Fons hic calidus compluribus scatebris ebullit, colore ex albido fere caeruleo, tanto caloris fervore, ut nudato pede, ferri nequeat. Fama est, thermas hic olim fuisse: cujus rei fidem faciunt locus et haud obscura baptisteriorum vestigia. — Sed unde tam calidus humor, tam in exili frigi-

Értekezésünk ennél fogva a következő részekre oszlik :

II. Aquincum geographiai fekvése. — III. Aquincum eredete. — IV. Aquincum, mint a pannoniai limes védpontja. — V. Aquincum, mint a legio II. adjutrix táborzási főhelye. — VI. Aquincum sorsa Pannonia végső idejében. — VII. Aquincum lakosairól. — VIII. Aquincum közigazgatása. — IX. Aquincum vallásügye. — X. Aquincum közműveltségi állapota. — XI. Az aquincumi fölíratokban szereplő személyek névsora. — XII. A fölhasznált fölíratokat tartalmazó munkák jegyzéke.⁶⁾

II.

Aquincum geographiai fekvése.

Aquincum történetirója nincs azon kellemes helyzetben, hogy e város egykori területét mai nap elfoglaló nemzedék traditioiban támaszpontokra akadna, melyek őt földadatában segítenék. Az idők folyamában mindig más és más népek lakván e földet, a nagy római város egykori létének emlékezete annyira elhalványult, hogy még rövid idővel ezelőtt Ó-Buda lakosai közül vajmi kevesen ismerték az általuk lakott térségnek még hajdani nevét is. E név csak a régi földirattal foglalkodó külföldi s honi írónál volt röviden említve s még csak a múlt század végén Schönwisner kezdte — úgymint előbb Saba-riának — Aquincumnak múltját is a fenmaradt emlékek nyomán földeríteni.¹⁾

d'issini fluminis insula? Plus enim quam dua millia passuum, a *Baiis* recedit Budensibus, totiusque fluminis intercente alveo, ab iisdem diuimitur. Sunt qui partem insulae Leporariae fuisse aiunt. Ea enim passuum vix trecentorum lato Danubii ramo, rescinditur in meridiem, estque contra thermas budenses, quas vocamus caesareas; una illic intermissa una minutiore insula, quae ad urbem pertinet E homoksziget majdnem minden évben szokott a vízből föltűnni; ez különösen 1811 és 1822-ben történt.

4. A császárfürdői forrás.

5. A Gellérthege alatt lévő forrás.⁴⁾

Németh ez öt forrásról föltelezi, hogy a rómaiak ismerték s azokat oly fontosaknak tartották, hogy a várost rólok Aquincumra keresztelték. Eltekiutve attól, hogy pusztá föltevés, másrésről, miszerint a rómaiak sem kevesebb, sem több forrást nem ismertek s használtak — még a philologia szempontjából is kifogást tehetni e magyarázat ellen. Ficker t. i. említett értekezése 2-dik lapján igen helyesen azt állítja, hogy a rómaiak, ha az igen gyakran használt „Aqua” helynevet közelebről akarták meghatározni, melléknevet tettek mellé. Így például: Aquae cumanae, mattiacae, sextiae, calidae, (lásd Pauly-Realencyclopaedie I. 650. l.) vagy például septem aquae (Cic. ad. Att. IV. 15. 5.) Ha a melléknevet összevonták a főnévvel, a melléknev mindig megmaradt, péld.: Aquicaldenses (Spanyolországban); a számnevekkel való kapcsolatoknál a számnév mindig elül áll, péld.: Septimontium, Quinquenium, Quinquegentani stb. Az aquae és quinque Aquincumba való összeolvastása tehát a latin nyelvnek nem volna megfelelő s azért föl sem tételezhető.

De ha ez összetételt el is ejtjük, mindamellott föltehető, hogy e térség általános vízbősége szolgáltatott a név eredetére alkalmat, de vajjon az „aqua”-vel összeolvadt utószótagok latin vagy celta származásuak-é, s hogy mi volt eredetileg ezen szótagok alakja s jelöltősége? — nem lehet tudni.

⁶⁾ A pannon erődtvényekről, s így Aquincumról is, miként értesülünk, *Rómer* szándékozik beható topographiai tanulmányokon alapuló nagyobb terjedelmű monographiát közrebocsátani, melynek ezen czikk mintegy epigraphikai előmunkálatául tekinthető.

¹⁾ *Schönwisner* elődei közül különösen említendőek: *Lazius*, *Reipublicae romanae in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae commentariorum libri duodecim. Romae. 1578.* — *Ortelius*, *Theatrum des Erdbodens. Antwerpen 1672.* — *Hogelii*, *Buda urbium atque arcium per Europam celeberrima.*

Ezóta Ó-Buda lakosai között mindinkább elterjedett azon öntudat, hogy ők 2000 éves történeti múlttal bíró földön járnak s hogy azon emlékek, melyeket elődjeik versenyezve az idő u. n. vasfogával, évszázadok óta pusztítottak, egy nagy római város romjai voltak, melyhez képest a mai Ó-Buda kicsinynek mondható.

Hogy ezen város, melynek egyes romjai — u. m. a nagyszerű vízvezetés pillérei, a Flórián-téren lévő hypocaustum, a hajó-gyári szigeten lévő fürdőromok, a Kreml malomnál fenmaradt fürdő s épületnyomok, ugyanott egy hajdani erődítvény alapfalainak részletei, ezen kívül számos sarkophag, a nagy mennyiségben lelt sírok, téglák s kőragasztöredékek az ó-budai földeken, földalatti csatornák, sírkövek, mértföldmutatók, kisebb házi eszközök s végre a római érmeik sokasága, ²⁾ — a sok pusztítás daczára még mai napig fenn vannak: csakugyan *Aquincum* maradványai, erre több egymással összhangzásban álló indok utal.

Erfurt, 1687. — *Schardii*, Buda historico-mathematice delineata Lipsiae. 1687. — *Marsigli*, Danubius pannonio-mysicus. Haag, 1726. — *Rhetores tyrnavienses*, dissertatio altera de coloniis Romanorum in Pannonia. Tyrnaviae. 1753. — *Severini*, Pannonia veterum monumentis illustrata cum Dacia tibiscana. 1770. — *Schönwisner* monographiája következő czím alatt jelent meg: „De rudibus laconici caldariique Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi Budae, 1778.

Schönwisner ezen művét kiegészíti a két évvel utóbb megjelent: „In Romanorum iter per Pannoniae, ripam a Tauruno in Gallias ad leg. XXX. usque, commentarius geographicus. Budae, 1780.

Ezen kitűnő munka első részének 85—98. lapjai, valamint a második részhez mellékelt számos fölírat s azoknak magyarázatai igen sok, Aquincumot illető adatot tartalmaznak.

²⁾ Ezen aquincumi régiségekről Schönwisner után tudományosan vagy felületesen értekeztek a következő kisebb-nagyobb terjedelmű művek: *Salagii Steph.* de columna romana milliaria ad Budam nuper reperta dissertatio. 1780. — *Severini*, de modo inveniendi situs veterum Pannoniae oppidorum, Posonii, 1781. — *Katanchich*, De Istro, ejusque adcolis. — *Schönwisner*, Abhandlung über einige römische Säulen in Promontor, Windisch. Ung. Magazin. III. k. 60—90. ll. — Az *Acta musei nationalis*-ban (Buda, 1818.) a nemzeti muzeumban lévő számos ó-budai emlékköről értekeztek Halitzky 205—278. ll. ugyanaz u. o. 297—310. lapokon: Equeias musei nationalis hung. — *Halitzky*, Rövid értekezés stb. Tud. Gyűjt. 18. 20. III. k. 9. s k. l. — *Schams*, Vollständige Beschreibung der kön. freien Hauptstadt Ofen. Ofen. 1822. 647. s k. l. — *Német Sándor* . . . észrevételei az ó-budai határban találtató és látható régiségek iránt. Tud. Gyűjt. 1823. VI. k. 1—20. — *Halitzky Antal*, némely római emlékkövekről Tud. Gyűjt. 1824. III. 3—30. l. — *F. J. Miller*, Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de urbe Budensi. — *Cimeliotheca musei nationalis hung.* 1825. — *Katanchich*, Orbis antiquus etc. Budae. 1824. — *Katanchich*, Istri adcolarum geographia vetus. 1824. I. k. 357. s k. l. — *Y.*, Az ó-budai maradványok római hőfürdők (Laconicum, caldarium) dűledékei-é? Tud. Gyűjt. 1829. 59—81. l. — *Kiss Ferencz*, Ó-Budán lelt római szabályozó mérték, Tudománytár. 1839. V. k. 197—200. l. — *Kiss Ferencz*, Hippona vagy Epona, magy. akad. Értesítő, 1847. 235. l. — *Seidl*, Beiträge zu einer Chronik der Funde im öst. Kaiserstaate, Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen. IV. köt. 1849., VI. köt. 1850., IX. köt. 1853., XIII. köt. 1854., XV. 1856., folytatta újabban Kenner. — *Paúr Iván*, Még egy lap archaeologiai tárczából; Új magy. muz. 1851—52. 852—866. l.; u. a., Ismét egy lap archaeologiai tárczából u. o. 1854. 328. l., u. a., Archaeologiai tárczából u. o. 1855. — *Häufler*, Buda-Pest, 1854. 3. l., 26. l. — *Érdy* jelentése 1848-ban Ó-Budán felásott római sírról, Akad. Értesítő, 1854. — *Kiss Ferencz*, Régészeti adalékok, magy. akad. Értesítő. 1856. 93. l. — *H. Ficker*, Aquincum und seine Überreste, Jahresbericht des Ofner Gymnasium's. 1857, 1—18. l. — *Paúr Iván*, Egy Duna-balparti római erőd a pesti határban, magy. akad. Értesítő. 1857. 222—232. l. — *Paúr Iván*, 25 kiadatlan pann. fölírat, Arch. Közlemények, 1859. I. k. — *Ifj. Kubinyi Ferencz*, Margit-sziget műemlekei, Arch. Közl. 1861. II, k. — *Ipolyi A.*, Magyar régészeti repertorium, Arch. Közl. 1861. II. k. — *Rómer Flóris*, Pannonia területén Magyarorszában fenmaradt néhány római várnáról, Arch. Közl. 1862. III. k. — *Rómer Flóris*, Újabb kiadatlan latin fölíratok, Arch. Közl. 1863. III. k. — *Ipolyi A.*, Magyar régészeti krónika Arch. Közl. 1863. III. k.

E mellett szól mindenek előtt Ptolemaeusnak helyhatározása, ³⁾ mely Aquincum fekvését a 43-ik hosszúsági s a 47-ik és $\frac{1}{2}$ szélességi fok alá helyezi. Az újkori mérések ⁴⁾ Ó-Budát $47^\circ 30'$ -nyi szélesség alá helyezik — mely összhangzás csakugyan meglepő. Ptolemaeus állításának alaposágát gyengíti ugyan némileg azon kifogás, hogy ő 12 részre osztja a fokot és a tizenkettedrészben alul levő törtet nem számítja; — de más részt nem is kívánhatunk ó-kori tudóstól oly pontosságot, mint a minővel az ilyenmű mérések mai nap végeztetnek.

Ptolemaeus hossz-számítása a maival — $36^\circ 41' 42''$ — azért nem egyezik meg, mert ő a föld felületét 900 négyszögmértfölddel kisebbre tette, mint a minő az valóban, s miután a kisebb felületet még is színén 360 meridianra osztá, ezek közelebb esnek egymáshoz s e különbség tekintetbe vételével Ptolemaeus hossz-számítása is Ó-Budára illik.

Azon források közül, melyek alapján Aquincum geographiai fekvését meghatározhatni, második helyen említendő az „Itinerarium Antonini“ féle, Septimius Severus idejéből származó, utazási zsebkönyv. ⁵⁾ Ezen zsebkönyv nem eredeti szövegében, hanem egy negyedik századbéli Aethicus által készült átdolgozásban maradt reánk.

Ezen Itinerariumban nemcsak az utak iránya, hanem az utakba eső nagyobb helységek egymástól való távolsága is meg van határozva. Lehetséges tehát e régi okmányban közölt adatok segítségével, kiindulván egyes meghatározott pontokból, a helybeli viszonyok tekintetbe vételével s a régi hoszmértföldeket mai távolságokra változtatván — a régi állomások geographiai fekvését kiszámítani.

Ezen eljárásmoddall élt Schönwisner ismeretes munkája ⁶⁾ első kötetében, azon helységek helyhatározására nézve is, melyek Alsó-Pannoniában a Duna-melletti útba estek. Schönwisner szerint (Sectio II. 65. l.) a régi, M. P. CLXVIII-ra tett Mursa (Eszék) és Aquincum között való távolság az Eszékéről Ó-Budára vezető út 35 osztrák mértföldnyi hosszával, (elszámítva természetesen a régi iránytól való eltéréseket) megegyezik.

Épen úgy felel meg a régi Vindobonát s Aquincumot összekapcsoló útnak hossza a mai Ó-Budától Szönyön, Győrön, Sopronyon s Petronellen át Bécsbe vezető út hosszával.

Ezen kívül megegyezik az ezen utakon feküdt egyes helységek távolsága Aquincumtól, a mai Ó-Buda s a régi helységek területén fekvő helységek távolságával.

Fölvilágosítást szolgáltat továbbá az ötödik századbéli „Notitia imperii occidentalis“-féle statistikai zsebkönyv is. ⁷⁾

— *Rómer Flóris*, Pannoniai latin fölíratok, Arch. közl. 1864. IV. — *Érdy*, Tétényi római sírok, Arch. Közl. 1864. IV. k. — *Rómer Flóris*, A Buda környékén felásott római sírokról. Arch. Közl. 1864. IV. k. 101—124. l. Ugyancsak R. Fl.-tól az Arch. Közl. minden kötetében, valamint az „*Archaeol. Értesítő*“-nek négy első kötetében számos czikk.

³⁾ II. k. 15. fej. lásd. *Ficker* i. h. 4. l. — *Schönwisner*, „De Ruderibus stb.“ 228. l. szintén fejtegeti e tárgyat; későbbi munkájában „Iter stb.“ 87. l. előbbi állításait visszavonja s *Hell Miksa* után $43^\circ 47' 30''$ -ra teszi Budát, de ezen számítás sem pontos.

⁴⁾ Lásd *Hunfalvy János*, Magyarország természeti viszonyainak leírása 1866. I. k. Buda; ifj. *Palugyay Imre*, Buda-Pest szab. kir. városok leírása 1852.

⁵⁾ *Katanich*, orbis antiquus I. 317. l. — *Ficker* i. h. 2. l. — *Salgii* i. h. 17. l. — *Muchar* Das römische Noricum 262. l.

⁶⁾ *Schönwisner*, In Romanorum iter per Pannoniae ripam a Tauruno in Gallias ad leg. XXX. usque commentarius geographicus. Buda. 1870.

⁷⁾ *Böcking*, Annotatio ad notitiam dignitatum Imperii Romani. Bonn. 1839.—53. II. k. 8. fej, 23. lap.

Ezen birodalmi schematismus a birodalom egyes tartományaiban állomásozó haderőket felsorolván, Aquincum, pannoniai város mellé odairja a legio secunda adju-trix-ot, kijelentvén ezzel, hogy e város az említett legio állandó tábora. Mivel joggal felte-hetni, hogy e legio ott tanyázott valaha, a hol egykori létének legtöbb tanujelét hagyta az utókorra és mivel csakugyan 50-nél több föliratos követ tudunk fölmutatni Ó-Buda vidékéről, eltekintve a minden lépten nyomon előforduló leg. II. adj.-féle bélyegű téglák nagy mennyiségétől, nem mondhatjuk-é egész bizonyossággal, hogy valaha Ó-Budán volt a legio secunda adjutrix táborhelye. Mindezekon kívül még számos mértföldmutató is fenn van, melyek legnagyobb pontossággal jelölték meg valaha az Aquincumtól való távolsá-gokat, s melyek részben, a föld gyomrából eredeti helyükön kerültek felszínre. Elég e részben a Promontóron talált több mértföldmutatóra utalnunk, nevezetesen *Marcus Aurelius* től lásd 34., Severus Alexandertól 33., 35., Philippustól 39., 40., s. b., melyen mind „AB. AQ. M P. VIII.“ olvasható; azaz 8 római mértföldnyi távolságban Promontórtól fölfelé kell keresnünk Aquincumot, azon colonia-t, mely ezen mértföldmutatók megjelölésére kiindu-lási pontul szolgált. Hogy ha tehát ezen távolságot mai hosszmérőkre átváltoztatván, azt találjuk, hogy csekély nyolcz ölnyi különbség van a régi s az új mérés közt, (8 római mértföld = 6210 bécsi öl s Promontór Ó-Budától 6218 öltre tekszik; lásd Schönwisner i. h. 89. l.) lehet-é az iránt kétség, hogy Aquincum csakugyan a mai Ó-Buda területén feküdt?

Legvégül azon többi föliratos emlékekre hivatkozunk, melyek Ó-Budán s hatá-rában századok óta föltűnnek, s az egykori Aquincum hírét még azon esetben is föntar-tának, ha e város fekvését semmi egyéb irott kútfőből sem lehetne meghatározni.

Azon személyek, kiknek névsorát e cikk vé-én a XI. fejezetben, összeállítot-tuk, legnagyobb részt itt éltek, itt működtek, itt haltak meg, s számos oly fölirat vagyon, melyekben Aquincum kezdőbetűi Aq. tisztán olvashatók.

Ez emlékek s az előbb felsorolt kútfők alapján Aquincumnak geographiai fekvését minden kétséget kizáró módon meghatározottnak véljük. *)

*) Már *Simler* állította, hogy Aquincum Ó-Buda tájékára teendő, ugyanezt tartották *Marsigli*, *Jordanus* (App. geogr. sect. XXVII. n. 419. de provincia Valeria) és *Wesseling*. *Lazius* a Csepel szigetén kereste volt Aquincumot, de már *Jordanus* megzavarta őt. Egyes írók Ó-Budán egy más város romjait vélik látni t. i. az u. n. Sicambria dűledékeit. Ezen hit egy *Bonfinius*-féle (Reg. Hung. Decades I. l. I. p. 24.) föliraton alapul; a fölirat ez:

LEGIO SICAMBRORVM · HIC · PRAE
SIDIO · COLLOCATA · CIVITATEM
AEDIFICAVER · QVAM EX SVO · NO
MINE SICAMBRIAM VOCAVERVNT.

Bonfinius szerint ezt Ó-Budán egy királyi palota építése alkalmával lelték.

Lazius, *Bél* és *Gruterus* minden fönakadás nélkül elfogadták e koholmányt, csak *Schönwisner* „De ruderibus etc.“ 206. lapján emelt alapos kifogásokat ellene, ép úgy *Katanchich* „Istri adcolarum etc“ I. 448. l. Bonfiniust arról vádolják, hogy a fölirat 1. nem pontos; ezen vád Bonfiniuson kívül, *Laziust* s több 17-ik és 18-ik századbéli gyűjteményt illet, lásd *Orelli*, *Inscriptionum latinarum etc. collectio Turici*. 1828. a bevezetésben. — 2) *Schönwisner* föltűnőnek találja azt is (u. o. 213. l.), hogy az ilyen fontos tárgyról szóló fölirat időhatározást nem tartalmaz, és nincs megnevezve sem a legatus, sem a tribunus, sem a decurio neve nem látszik. 3) Hogy van az, hogy sem a legionak, sem ama városra vonatkozó emlékek semmi nyoma sincs, míg a leg. II. adj.-nak s Aquincumnak oly sok emléke maradt. (u. o. 214. l.) — 4) Ha ezen maga nemében páratlan kő Bonfinius idejében kiásatott, miért nem mondja ő, vagy

III.

Aquincum története. Eredete.

Midőn ezen ó-kori város eredetéről szólunk, nem lehet föladatunk kikutatni, ki által s mely évben vettetett meg Aquincumnak alapja s mily különös körülményeknek köszönte lételet.

E kérdés ily részletes megoldása sem mai nap nem lehetséges, sem megfejtése a jövőben nem várható.

Minden, mi a tudomány mai színvonalán e kérdés tekintetében tehető, annak

más egykorú író, hogy hová lett, mikor Mátyás idejében oly gonddal őriztek minden régi korbéli emléket, s mikor e kő olyan valamiről tanuskodott, mi az összes ókori írók előtt ismeretlen volt.

Miután Béla király névtelene sem említi Sicambriát, ámbár az ó-budai római romokról említést tévén alkalma volt volna — föltehető, hogy a Thuróczi előtti időben keletkezett e hit, mit maga Bonfinius i. h. 24. l. is említ: „Supra Budam veterem in eadem Danubii ripa, vetustissimae urbis vestigia nunc cernuntur, magnumque murorum ambitum referunt, *Sicambriam nunc juniores dicunt.* 5) Egy „*legio Sicambrorum*“ nem építhetett itt várost, mert nem létezett. Nevét nem találjuk először a római legiok azon sorozatában, mely a Kr. u. második századból származván egy kerek márvány oszlopba be van vésve és előbb a Capitoliumon Rómában volt, most pedig a vatikani muzeumban őriztetik. Lásd Gruterus 513. 2 és 3; Orelli 3369 és 3468; Borghesi, Annali dell'istituto di Corresponzenza archaeologica, XI. K. 1839. 176. l. Becker-Marquardt III. K. 2. rész 358. l.; Aschbach leg I. und II. adjutrix. Sitzungsberichte der Wiener Akademie XX. K. 325. l. Ezen sorozatban 28 legio fordul elő de „*legio Sicambrorum*“-nak nincs nyoma. A legioknak még pontosb jegyzékét adja Dio Cassius LV. K. 23. fej; ő 211—222-ig írta művét s a legioknak Al. Severusig való állapotát festi. Minden legiónak megmondja az alapítóját s megnevezi a tartományt, melyben állomásozik; itt sem találjuk ez állítólagos legio nevét följegyezve.

Végre a nagy Theodosius korabeli igen részletes „Notitia“ sem ismeri a leg. Sicambrorumot, vagy „Sicambriát“.

A kő tehát koholmány, a fölirat nem hiteles. Ezzel azonban nincs mondva, hogy Sicambria egyáltalán nem létezett, csak hogy a Rajna, s nem a Duna mentében s nem is legio alapította azt, hanem a Maeotis tó felől a Rajna torkolatához vándorló pusztításból s rablásból élő frank törzs. A mit a frankokról Fredegar a VII-dik század közepe felé, a IX-dik században u. n. Chronikon moissiacense s a XII-dik századbeli Chronikon urspergense mond s a mi ezek folytán Thurócziink chronikájába is átment: I. fej. 66. l. „Tradunt Franconem post trojanae urbis excidium in Pannoniam, quae olim magni Alexandri aevo superiore Graecia vocabatur, magno cum populo venisse et sub monte Sycan secus fluvium Istrum, qui et Danubius dicitur, civitatem amplissimam aedificasse et illi nomen a monte praedicto, Sycambriam imposuisse et tandem orientalium metu nationum abinde ad partes occidentales declinasse et regionem circa fluvium Sycana (nunc Sequana) occupasse, illamque a praefato Francone duce eorum Franciam appellasse et regione in eadem civitatem condidisse et illam in memoriam paterni nominis Paris denominasse“.

Ez részben nélkülözi a történeti alapot, részben pedig a tények elferdítése, a mint a német történetírók ki is mutatták. Abban valamennyien megegyeznek, hogy a Duna mentében a frankok várost nem alapítottak s e nézetnek legújabbán Wormstall ad kifejezést „Die Herkunft der Franken von Troja, 1869.“ című munkájának 37. lapján, midőn azt mondja „Die Mittheilung des Bonfini etc. beruht erwiesener Massen auf Fälschung.“ Kézay mesterünk Sicambriát a húnokkal hozza kapcsolatba. Szerinte Attila Berni Dietrich és Macrinus legyőzése után Sicambriában üti fel tanyáját, s azóta hazai chronikáinkban Sicambria folyton mint Attila székhelye szerepel, innen van hogy még újabb időben Sicambria hire fön van a népnél, míg Aquincumnak még neve is elhalványult.

megfontolásában áll: vajjon még csak a rómaiaknak köszönte-e Aquincum lételet, vagy már egyéb, a rómaiakat e földön megelőző népnek?

Ennyire némi valószínűséggel megfejtjük a kérdést.

Föltett kérdésünk fejtegetésében a város neve nem nyújt fölvilágosítást. Városunk neve, miként az első fejezethez csatolt egyik jegyzetben láttuk, kétes származású, valószínűleg római összetétel, azonban semmi esetre nem szolgálhat bizonyosságul arra nézve, hogy a rómaiak vetették meg Aquincum első alapjait.

Tehát más az etymologia körén kívül fekvő támpontokat kell keresnünk s azokat a régibb s újabb írónál, magyarhoni őskori leleteinkben és az Ó-Budán színre került föliratos kövek által nyújtott epigraphikai anyagban leljük.

Minden kétséget kizáró módon állíthatjuk, hogy hazánk dunántúli része már századokkal Krisztus előtt be volt népesítve s hogy a rómaiak idejövetelekor önálló, bizonyos állami szervezettel bíró kisebb nép törzsek laktak itt.

Ez áll különösen azon síkrészekről, melyek posványoktól vagy rengeteg erdők által nem borítottak s így megközelíthetők valának, és első sorban a Duna hosszában elterülő lapályokról. Ilyen van hazánkban kettő: a felső kisebb és az alsó nagyobb, a Dunán túl a Balatonig terjedő s fölfelé az Ó-Budán túl Szt.-Endrénél végződő síkság.

Bennünket az alsó síkság ezen dunántúli része érdekel.

A Plinius ¹⁾ és Ptolemaeus ²⁾ által még a Krisztus utáni első s második században ismert s névleg fölemlített pannoniai törzsek közt előfordul egy Aravisci ³⁾ és Eravisci (hibásan Arivates) nevű is.

Ezen a czelta családhoz ⁴⁾ tartozó törzs itt létének számos jelét hagyta reánk.

Ó-Buda környékén, valamint oda négy-öt mértföldnyi távolságokra találni bronzkori eszközöket, melyek közül a feltűnőbbeket elősoroljuk:

1854-ben a budai *Gellérthegy* tövén a Fehérvár felé irányuló út közelében bronzkori sírok, esontok, urnák, lapos tál, bronztűk, spirálok s csigák egy urnában; ⁵⁾ más alkalommal bronzvésűk; ⁶⁾ *Pesten* a város területén bronzkard, ⁷⁾ a városligeti tóban hamvedrek kerültek fel színre. ⁸⁾ *Soroksáron* bronzkori hamvederre bukkantak ⁹⁾ s ismeretes, hogy *Tétény* és *Dunapentele* egymással bronzkori régiségek tekintetében versenyezhetnek. ¹⁰⁾

¹⁾ *Historia nat.* III. k. 25. f. és *Katanchich*, Commentarius in Gaii Plinii Secundi Pannoniam. 1829.

²⁾ Ptolemaeus II. 14. és 15. stb.

³⁾ *Érdy* egy helyen az araviskokat = uzoknak = hun-skytha családbeli népnek tartja! (Ak. Ért. 1848. 139. l.)

⁴⁾ *Czech János*, a győri vidék a legrégebb időben és a Rómaiak alatt. Akad. évk. I. köt. 315. skl. — *Mannert*, i. h. III. K. 582. l. — *Csaplovits*, Ungarns Alterthümer und ehemalige Bewohner, *Hor-mayr Archiv.* XX. K. 5. l. — *Zeuss*, Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. — *Diefenbach* *Celtica*. — *Görres*, die drei Grundwurzeln des celtischen Stammes. — *Kontzen*, die Wanderungen der Celten. Leipzig. 1861.

⁵⁾ ⁶⁾ *Seidl* i. h. *Archiv für die Kunde österreichischer Geschichtsquellen.* 1856. XV. 295. l. stb.

⁷⁾ *Seidl*, u. o. I. köt. 233. l.

⁸⁾ *Arch. Közl.*, III. k. 173. l.

⁹⁾ *Arch. Közl.*, V. K. 169. l.

¹⁰⁾ *Arch. Közl.*, IV. K. 170. l.

Szent-Endrén négy szalagféle hajlatból álló tekeres, melynek két végét gömbölyű tekeresek fődik és orsóféle eszköz,¹¹⁾ azon fölül csúcsos rézboglár és rézkarperecz találtatott.¹²⁾

Pátyon lapos fenekű, felül csonka kis cserépbögre, csákány alakú nyolcz újjnyi hosszú rézdarab, kilencz darab szívalakú lószerszámékesség bronzból, harminczhat darab bronz-pikkely, negyvenöt darab hasonló kisebb pikkely, tizenhárom darab lemez és sodrott réz fordult elő.¹³⁾

Figyelemre méltó továbbá, hogy 1865-ben *Esztergom* és *Dorogh* közt a kőszén bányákban bronzkori eszközök találtattak, nevezetesen: egyik végén élesített hét hüvelyk hosszú, lapos bronzcsákány, hátulsó tompa vége felé átlukasztva, azon kívül két darab négy hüvelyk hosszú bronzvéstü, szélesb végén ívszerűen élesítve, végre egy négy hüvelyk hosszú vékony bronzvéstü, mely egyik végén éles.¹⁴⁾

*Dunaföldvár*ról ugyanaz évben hosszas négyszögletű bronzlemez, mely közepén végig van hasadva s mely bronzkori öntödére utal, került a nemz. muzeumba.¹⁵⁾

Végre hivatkoznunk kell azon barbar éremleltre,¹⁶⁾ mely két órányira Budától Bián 1796-ban fordulván elé, új érv nézetünk mellett. Az említett lelet¹⁷⁾ hatszáz ezüst denárból állott, melyek közt vagy nyolczvan darab RAVIS és RAVISCI föliratu,¹⁸⁾ a többi római családi és néhány Augustus, Tiberius s egy Caligula-féle denár volt. Mommsen, hivatkozáván az általunk fölemlítt régi írókra és a szent-iváni „BATOTRANTONIS FIL. ARAVISCVS“-féle föliratra (Seidl, Beiträge 4. 25.) az araviskoknak tulajdonítja ez érmekeket és e czélta törzset ide helyezi, egyetértvén Érdyvel, ki a kelenföldi síkságot hajdan czelták által benépesítettnek mondja.¹⁹⁾ Hogy a Közép-Duna hosszában lakó eme czelta népfaj épen az ó-budai síkot, mely oly sok tekintetben igen czélszerű tartózkodás-helyül kínálkozott, nem lakta és inkább az erdős bérczeket választotta — föl nem tehető.

Érdekeseeknek és fontosaknak tartjuk az újabban e részben Ó-Budán a szeszégető részvénytársaság telkén tett tapasztalatokat.

Ott t. i. a nagymennyiségű római téglasír s téglaréteg alatt, a legremekebb terra sigillata és csinos agyagedények közepében, a legdurvább cserepek is eléjőnek.

¹¹⁾ *Nemz. muzeumi napló*, 1848. b. V. A. 10, 11, 12.

¹²⁾ *Nemz. muzeumi napló*, 1851. 51. (8, 9.)

¹³⁾ *Nemz. muzeumi napló*, 1846. 12.

¹⁴⁾ *Nemz. muzeumi napló*, 1865, 6.

¹⁵⁾ *Nemz. muzeumi napló*, 1865, 19.

¹⁶⁾ Még eddig nem igen nagy gonddal voltunk az u. n. barbar érmek iránt, s míg a francia, angol s német nyelven írt, czelta érmekről szóló értekezések és szakművek egész könyvtárt képeznek, addig a mi régészeti irodalmunk két három értekezésnél többet nem bir fölmutatni ezen érmekről, melyek pedig nálunk nagyobb mennyiségben szoktak színre kerülni, mint egyébűtt.

¹⁷⁾ *Mommsen*, Geschichte des röm. Münzwesens. Berlin, 1860. 696. l. — *Arnth*. Dipl. 72. l.

¹⁸⁾ *Eckhel*, Doctrina numorum veterum. Vindobonae. 1794. IV. 178. l. így írja le ezeket: „Av. Caput genii barbatum diadematum. R. RAVIS. Sceptrum laureatum, globus, gubernaculum. ar III. Typus ex denariis Corn. Lentuli.“ és „Av. Caput Junonis Sispitae. R. RAVIS. Gubernaculum, globus, tridens, vel fulmen. ar III. Antica ex denariis gentis Papiæ vel Rosciæ, aversa ejusdem Corn. Lentuli.“

A berlini muzeum öt ilyenféle érem birtokában van, nemz. muzeumunknak 18 példánya van.

¹⁹⁾ *Érdy*, Kelenföldi pogány sírok. Arch. közl. II. k. 73. l. „E szerint Buda város területén a Sz.-Gellért hegyen alúl elnyúló síkságon hajdan czelták, vagy görögösön kelták laktak és az 1847-ben Brunner Antal szőlejében elrombolt sírok, valamint a Hausner telkén fölasatott sírhelyek, czelta temetők“ stb.

Ezen kívül békateknő darabok, s a téglaréteg alatt barbar tűzhelyek s ezek közelében csigahéjak, s kagylók találtak. ²⁰⁾

Ezek oly jelenségek, melyek nézetünk támogatására látszanak szolgálni annyiban, hogy rómaiak előtti, ha mindjárt a czeltákat megelőző korra utalnak.

Végül említendőknek tartom az Aquincumban lakott barbarok személyneveit is, melyek a fölíratokból ismereteseek, jelesül:

Ael. P.... f. Verodumna, 184.	Au Macimari f., 236.
Verondacus Vervici filius, 227.	Lobasiniarcus (?) 229.
Victor Ressai fil, 75.	T. Attia Lemontina, 213.
Verbacius Verondaci fil, 227.	Jugius Sept. Jupiannus, 257.
Julia Utta Ei..... ponis f. Florinna, 249.	Sept. Junila, 195.
Kania Utsia, 216.	Jantuna, 169.
Terso Precionis f. <i>Scordisc</i> , 229.	ila (?) Gemella, 258.
Aur. Taurininus, 235.	P. Attlus T. f. (?) 242.
Sisuna nepos Aniculae, 242.	Atressa Vindonis fil., 230.
Retimarus, 231.	Jul. Amilatus lib., 258.
Petronia Resilota, 48.	Busio. 230.
Oxetius Naevionis f. Erav, 1.	Brogimara Dallonis f., 169.
M. Ulp....? otriclilius, 225.	Comatima Raquitae f., 239.
Pacatus mucaris, 182.	Cobromara Regili.... 249.
Matsiutu Vionis f., 171.	

Nem állíthatjuk, hogy ez általunk említett 31 személy maga is mind czelta volt a rómaiak megtelepülése idején itt lakott; de hogy az Aquincumra vonatkozó eddig ismert harmadfél-száz fölíratos emlék ily jelentékeny számú barbar család emlékét főtartá, ez oly körülménynek látszik, mely az elősorolt adatokkal együtt csakugyan aravisk telepre utal. Ha figyelembe vesszük, hogy a rómaiak csak az ellentálló városokat pusztították el, a békésen meghajló, jó helyen fekvő községeket pedig meghagyták s saját céljaikra fordították — akkor kimagyarázható, mint hódolt meg a földműveléssel és kereskedéssel foglalkodó aravisk község a rómaiak előtt, kik megszállták s utóbb virágzásra emelték.

Ép oly akadálytalanul miként a mi telepünk, mehetett át a rómaiak hatalmába a Közép-Duna mentén fekvő többi czelta telep is, és a római íróknak Pannonia dunamenti része meghódítására vonatkozó hallgatása így könnyen megfejtethető. Czech állítja, ²¹⁾ hogy pannon eredetű törzsek laktak volna itt. Ez nem való; mert ha ez áll, a pannonok negyven évig tartó lázadásai érintetlenül nem hagyják a rómaiak itteni uralmát és — miután a háborúk rendesen igen részletesen tárgyaltnak a régiek által — Aquincum első korszaka sem volna oly homályos előttünk, mint most midőn a felsorolt csekély adatokra kell szorítkoznunk.

²¹⁾ *Czech* i. h. 32. l.

²⁰⁾ *Arch. Értesítő*, II. k. 93. l.

IV.

Aquincum, mint a panonniai limes egyik védpontja.

Midőn a rómaiak Pannoniát meghódították volt, minden törekvésük oda irányult, hogy ez új tartományt azzá tegyék, mivé azt már Caesar tenni akarta, t. i. a birodalom valóságos védbástyájává.

A Duna, mely e tartomány egyik oldalán végig folyt, volt azon természetadta határ, melyet kezdve Augustustól a legkitűnőbb imperatorok, u. m. Vespasianus, Trajanus, Marcus Aurelius, Septimius Severus, stb. századokon át állandóan az imperium minden módon védendő határának tekintettek.

Mennyire jogosult volt a Dunán túl lakó barbar népektől való félelem, azt az alább röviden előadandó, gyakran évtizedekig tartó háborúk története eléggé tanúsítja.

Pannonia északi részén a markomannok ¹⁾ ezektől keletre a quadok ²⁾, a Közép-Duna mentében pedig a jazygok ³⁾ s velök rokon törzsek, azok szomszédságában a dákok ⁴⁾ folytonos nyugtalanságban tartották a provinciát.

A panonok ismételt lázadásainak megszünte után tehát első teendő volt a birodalmi határ „limes imperii“ védelméhez fogni; és hogy a rómaiak már Augustus és közvetlen utódai idejében csakugyan a Duna hosszában fekvő főbb barbar telepeket megerősítették és egyéb alkalmas helyekre őrségeket tettek, igen valószínű.

A később oly tökélyre vitt és Septimius Severus idejében virágzása tetőpontját ért panonniai védelmi rendszer, melyet ujabban Kenner részleteiben ismertetett, (alapvonalaiiban legalább) már ez időben vette kezdetét.

Kenner ⁵⁾ ugyan nem egészen egy véleményben van velünk e pontban és különösen a mi a közép-dunai erődöket illeti, azok megalapítását későbbi időre teszi — mindáltal némi támpontokat vélünk a mi nézetünk helyessége mellett fölhozhatni.

Föl nem tehető mindenek előtt a rómaiakról, hogy midőn északfelé a markomannok ellen erősítették a folyamot, azok szomszédságában a quad államot római clientela alá hajtották és az alsó Duna, Száva és Dráva közt tömeges számmal emeltek várakat

¹⁾ A markomannok akkor, midőn a római hódítások Augustus korában kezdődtek a Duna jobb partján a mai dunántúli Magyarország felső részét lakták; utóbb midőn vissza kellett vonulniok, a Duna bal partjára mentek s a Duna és mai Morvaország közti vidéket benépesítették. Lásd *Zeuss*, *Die Herkunft der Bayern von den Markomaunen*, és *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*; *Mannert Geographie* etc. III. k. és *Csaplovits*, *Hormayr Archiv* XX. k. 5. l.

²⁾ A quadok a Duna bal partján a mai Garan és Ipoly s Felső-Magyarország legnagyobb részében a markomannok szomszédságában laktak; lásd *Richter*, *Hormayr. Archiv* XVI. k. 598. l. és 1816. VII. k. 502. l.

³⁾ Ezek a quadokkal szomszédságban a Felső-Tiszánál s az Alsó Tisza és Duna közt laktak. Róluk a régi írók közül *Plinius*, *hist. nat.* III. 25., IV. 12, *Ptolemaeus*, II. 15; *Strabo*, VII. 5. §. 3. — emlékeznek. — Az újabbak közül *Katanich*, *Istri adcolarum* I. 35. és *Commentarius in Gaii Plinii Secundi Pannoniam* 1829. több helyein, *Köleséri*, *Auraria R. Dacia* 1780. 17. l.; *Horváth* I., *Tud. Gyűjt.* 1829. VII. skk.

⁴⁾ A dákok népek történetét, legyőzését s a mai Erdély elfoglalását lásd *Vass* J. „Erdély a Rómaiak alatt 1863“ — című művében 16—29 ll. — *Hohenhausen*, *Die Alterthümer Daciens.* 1775. *Vetus Dacia ex probatis scriptoribus depromtu* 1725. *Claudiopoli*.

⁵⁾ *Kenner*, *Noricum und Pannonia.* 1870. 13., 25., és egyéb lapjain.

— épen a folyam azon részét, mely tág kaput nyitott a mindenféle sarmata népek betöréseinek, erődítményekkel el nem látták. Pedig, hogy a jazygok az Alsó-Dunán nyáron hajóikon ⁶⁾ télen pedig midőn a Duna be volt fagyva, lóháton csakugyan már a római imperium első idejében, nevezetesen még a pannon lázadások alatt, utóbb Tiberius ⁷⁾ idejében (14—37 Kr. u.) végre Claudius alatt is 45-ben Kr. u. betörték ⁸⁾, ismeretes.

Ép oly ismeretes tény azonban, hogy visszaverettek, a mi másképp nem gondolható, mintha föltételezzük, hogy a Közép-Duna is erődítményekkel el volt látva.

A mi különösen az ó-budai sikságot illeti, itt alkalmas helyen fekvő telepre akadtak, mely mindjárt eleitől fogva erős helynek kínálkozott a dunántúli barbarokkal szemben.

Meglehet, hogy kezdetben a pannoniai hadvezérek nem fogták föl e hely fontosságát oly mértékben, mint utóbb s csak csekély katonai őrsgéggel látták el. De azon körülmény, hogy városunk már (mint alantabb látandjuk) Vespasianus idejében legioi tábor rangjára emeltetett és már a második század elején municipiummá tétetett — e korai homályos évtizedekre is enged következtetni.

Azért állítjuk, hogy Aquincum mint védpont már kezdettől szerepelt és hogy Augustus, ⁹⁾ Tiberius és Claudius idejében már megvoltak mindazon alkatrészek elemei, melyek a város későbbi korszakaiban Aquincumot erős várrá tették.

Aquincum ezen védponti fontosságát tüntetjük föl e helyütt, tekintvén a helyi

⁶⁾ A 175-ben Marcus Aurelius által a jazygokkal kötött béke egyik föltétele az is volt, *hogy többé hajóik ne legyenek a Dunán*. Dio Cassius LXXI. c. 19.

⁷⁾ Aur. Victor, de vita et moribus imp. c. 2.

⁸⁾ Tacitus, (XII, 29.) szerint Claudius L. Atilius Histert bizta meg a Duna védelmével és azt parancsolá „*legionem ipsaque e provincia lecta pro ripa componere*“. Kenner i. h. 13. lap. Tacitus ezen szavait következőkép értelmezi: „Diese Worte gehen deutlich auf die Bildung eines Observations Corps, dessen Bestandtheile aus andern Gegenden der Provinz herbeigezogen wurden (*e provincia steht offenbar im Gegensatz zu ripa.*) Dies wäre nicht nöthig gewesen, wenn ständige Besatzungen in Ufer-Castellen vorhanden gewesen wären, und insoferne ist diese Stelle ein Beweis dass solche damals noch nicht im Donaulande bestanden, das Stromufer also damals, wo es nöthig war noch durch Detachments aus dem Innern der Provinz und mit Hülfe der Flotille vertheidigt wurde“. Nézetünk szerint Tacitus említett szavainak nem a Kenner által kifejtett értelme van. Mi úgy hisszük, hogy nem a „provincia“ szón, hanem az ipsaque“ szón nyugszik a fősúly. Claudius t. i. Histernek megparancsolá, hogy magából a már tökéletesen megbízható közép-pannoniai törzsekből gyűjtse a segédcsapatokat és azokkal gyarapítsa a folyam mellett emelt erődítményekben elhelyezett, de azok ellátására elégtelen legio erejét. Hogy a rómaiak már ekkor hajóhadat vihettek a Dunán, midőn kétségkívül a jazygok is ilyen fölött rendelkeztek — arra látszik utalni, hogy biztos menhelyeik is voltak hajóik számára. Végre egyes kisebb csapatokat ide küldeni, melyek minden biztos támpont nélkül verjék vissza a jazygok tömeges támadásait, nézetünk szerint igen veszélyes volt volna s a mindig óvatos rómaiak részéről nem tételezhető föl. A minduntalan más-más helyeken támadó ellenségeket mindig készen kellett fogadni, másképp rajtuk győzedelmeskedni nem lehetett volna, pedig tudjuk hogy nem egyszer verték őket vissza a rómaiak már ez időkben is.

Mindezek úgy látszik a dolog természetéből következnek.

⁹⁾ Augustus önmagáról mondja az ancyrai táblán „*protulique fines Illyrici ad Istri fluminis ripam*“; és Rufus Breviariumában így szól: „*alpinis omnibus victis Noricorum provinciae accesserunt, et limes inter Romanos et barbaros ab Augusta per Vindeliciam, per Noricum, Pannoniam ac Moesiam constitutus est*“.

Kenner e szavakat megerőtleni iparkodik azt állítván, hogy általuk egyszerüen a határ iratik le; igaz, de meddig maradt volna a Duna határ, ha azt meg nem erődítik?

viszonyokat, az általán mértékadó erődítési szabályokat,¹⁰⁾ a romokat s végre a régi írók adatait.

Aquincum északfelé szélesbülő s hajdan mocsároktól környezett sík téren feküdt. Paulus, Vetter stb. a Rajna és Duna közti tartományokra vonatkozólag kimutatták, hogy ép ily helyeken: hegylánczok alján, épültek rendszeren a főtáborok. Keletfelé Aquincumot a Duna határolta és délfelé a magaslatok oly közel állnak a Dunához, hogy az erre lefelé vonuló katonai közlekedési főutat könnyen el lehetett zárni.

Aquincum ily előnyös fekvése mellett fénykorában a római hadi művészet állandó és mindenütt, a mennyire csak lehetséges volt, alkalmazott szabályainak megfelelő erődítvényekkel volt ellátva.

Közepett volt a főtábor helye, melyet köröskörül „procastra“ kerítettek be; ezek az esetleg keresztülvonuló sereg azon csapatjai fölvetelére szolgáltak, melyek a főtáborban el nem fértek. Az őrhelyek (praetenturae), melyek a főtábortól bizonyos távolságokban épültek, a főtábort véletlen támadásoktól óvták meg.

Míg az őrhelyek rendszeren a síkságban vagy kissé lejtős helyeken épültek, addig a vigyázó tornyok (speculae) emelkedettebb helyekre tétettek azon czélből, hogy a főtábort az utak hosszában, esetleg a Dunán túl fekvő őrhelyekkel s egyéb kisebb-nagyobb önálló táborhelyekkel jeladások által folytonos eszmecserében tartsák.

Az említett szerzők kimutatták, hogy eme vigyázó felső tornyok a Duna s Rajna

¹⁰⁾ Újabban a római védelmi rendszerről Vetter bocsátott közre jeles munkát (lásd ismertetését e czikk szerzője által az Arch. Ért. II. köt. 268-dik sk. lapjain) „Über das römische Ansiedlungs- und Befestigungswesen im Allgemeinen“ stb. 1869. czím alatt. V. e munkájában azon reudszert kutatja, mely valamennyi római hadi építmény alapjául szolgált. Előbeszéde, melyben az ez irányban tett eddigi kutatásokról szól, igen találó s nagyrészt viszonyainkra is alkalmazható. Azt mondja a többi közt: „Wo die einen Forscher lediglich den römischen Autoren, das Land selbst nicht näher kennend folgten; andere auch bei uns nur solche Kunstbauten und eine Kultur wie sie ausser in Rom und Italien nur noch in einigen wenigen der bedeutendsten Provinzstädten vorhanden waren, erwarten und zu finden glauben, während den Philologen in der grössten Zahl, einzig wichtig dünkt was Inschriften trägt; wo endlich jene, welchen der Zufall irgend einen römischen Fund erschliesst oder welche in diesen Forschungen mehr nur eine noble Passion erblicken, sich abmühen, dem Gefundenen eine grösstmögliche Bedeutung beizulegen, dabei einfache Landhäuser oft zu ganzen Städten, gewöhnliche Wacht Häuser zu Plätzen „von bedeutender militärischer Wichtigkeit zu erheben bestrebt sind weil ihnen der Überblick über das Ganze meist abgeht; da folgte ich dem entgegengesetzten Principe und versuchte alle Erscheinungen, wie und wo sie sich darbieten, in den Kreis der Forschung hineinzuziehn, dieselben zusammen zu halten und das Einzelne nur als ein Glied des Ganzen, dessen Bedeutung nur in der innigen Zusammengehörigkeit der sämtlichen Theile lag, zu betrachten und allen römischen Anlagen ein allgemein gültiges Gesetz zu Grunde zu legen“. más helyütt: „Dass der Schwerpunkt der römischen Überlegenheit und Macht in ihren militärischen Anlagen mehr noch als in ihrer Taktik zu finden ist, dass dem militärischen Princip in den Provinzen alles Übrige sich zu unterordnen hatte, sollte uns Grund genug sein, jenen Bauten unsere vorzugweise Beachtung zu Theil werden zu lassen. Und dennoch geschieht es so selten und heute noch begnügt man sich damit von römischen „castra“ oder „castella“, oder was noch geläufiger ist, von „römischen Stätten“ zu sprechen, ohne sich recht bewusst zu sein, was denn eigentlich darunter zu verstehn ist, welches die unterscheidenden Merkmale derselben sind. Und doch ist das von der Römern bei der Anlegung ihrer Werke befolgte System ein so einfaches und naturgemässes, dass es wahrscheinlich gerade deshalb bisher nicht erkannt wurde; denn an die Stelle des Mystischen tritt Klarheit und an Stelle der Phantasie-Gebilde eine beinahe mathematisch sichere Schlussfolgerung Solche Worte auszusprechen bin ich durch eine Reihe schwerwiegender Thatsachen berechtigt, ohne dass man mich deshalb der Überhebung beschuldigen kann“.

mentében összefüggő lánczolatot képeztek. Csak így magyarázható meg, hogy mikép volt lehetséges a keleten állomásozó seregeket aránylag igen rövid idő alatt a nyugaton csatázó seregek segítségére rendelni és viszont.¹¹⁾

A főtáboron belül köröskörül, a mint a tábor helyviszonyai megkívánták, a mai citadelláknak megfelelő „castella“ állottak. A katonai város maga erős falakkal volt bekerítve és négyszögű vagy kerek tornyok könnyítették a védelmet.

Közvetlenül a falak előtt mély s széles árok futott, (mint annak nyomait csakugyan még manap is láthatni az Ó-Szönyön fönlévő castrum körül) s bizonyos távolságra ettől egy külső árok valamennyi erődítményt bekerített.

A külső árokkal kapcsolatosan a „vallum“ még megközelíthetlenebbé tévé a belső falat. A külső és belső erődítmények, vagy földalatti utak vagy jeladások („signationes“) által közlekedtek egymással. A tábor két főkimenetelét castellumok védték. Szintén a táborban belül, rendesen emelkedettebb helyen állott a fellegvár¹²⁾; ez volt a legatus vagy praefectus laka s nagyobb városban nem szokott hiányozni.

Ezen „castra“, „procastra“, „castella“, „praetenturae“ és „speculae“ egyes elemei azon erődítményi csoportoknak, melyek szakadatlan lánczban a Duna jobb és bal partján, mindig tekintettel a topographiai viszonyokra, épültek és a tartomány belsejében lévő visszavonulási pontokkal a „limes imperii“-t képezték s a tartományi várrendszer fogalmát nyújtják.

Ezen várak falaiból vajmi kevés rom maradt reánk! Ha a régi helységek megállapításában csakugyan lelkiismeretesen eljárni, nem pedig légvárakat építeni akarunk, — meg kell vallanunk, hogy, daczára Kenner szellemdús munkájának, még sok névleg ismeretes erődítmény valóságos topographiai fekvése kétes.

Ha a bennünket jelenleg foglalkodtató aquincumbeli védelmi csoportot szemléljük, akkor is azt találjuk, hogy a hajdani várnak mai nap már csak igen csekély nyomai vannak fön és a mit ezekről tudunk, az is kevés.

Mindössze egy castellumnak helyét ismerjük, mely talán az északi kapu védelmére szolgált, ezenkívül egy más castellumnak helyét gyanítjuk.

Ezen erődítményekről régebben megemlékeztek Marsigli és Bél, ujabban főlemlítették azokat Schönwisner, Hálitzky, Érdy, Paúr, Schams, Häufler, Sacken, Ficker és Seidl.¹³⁾

Legujabban a régészeti bizottság tette Aquincum tanulmányozását kiváló feladatává,¹³⁾ melynek meg is felelt Rómer, midőn elődei kutatásait egybefoglalván, azokat a hely színén tett tapasztalások által bővítette. Rómer szerint¹⁴⁾ az említett „castellum“-ok egyike, t. i. az Ó-Budához közelebb álló ott keresendő, hol mai nap az egykori selyemgombolyító intézet romjai állanak; ott találjuk a római sánczok nyomait is.

Ez azon castellum, melyet Marsigli második helyen említ. Az u. n. Kreml-malomnál szintén vannak sánczok s falak nyomai. Ide helyezi R. a. Marsigli-féle „kisebb négyszögű, téglákból s homokból épült“ castellum-ot.

A Dunán túl, Aquincummal szemben az u. n. ördög-ároki viz a Dunába való

¹¹⁾ Vetter, i. h., 3. skl., 44. l.

¹²⁾ Vetter, i. h. 46. és 49. ll.

¹³⁾ Az első fejezetnél idézett helyeken.

¹⁴⁾ Arch. Közl., III. k. 170. l. 559. sz.

¹⁵⁾ Arch. Közl., III. k. 35—53. ll.

ömlése közelében szintén vannak romok, melyeket annak idején Halitzky,¹⁶⁾ újabban Paúr¹⁷⁾ és Rómer¹⁸⁾ tettek figyelmük tárgyává. Ezen még most fönlevő csekély romok valószínűleg egy Aquincum erődítményeihez tartozott „praetentura“ utolsó nyomai.¹⁹⁾

Ez mind, mit a múlt századok s részben a közel múlt idő romboló dühe reánk hagyott.²⁰⁾

Nem ismerjük Aquincum katonai részének, azaz a tulajdonképeni álló tábornak kiterjedését, nem a valószínűleg létezett fellegvár helyét, nem az egyéb, kisebb nagyobb erődítmények hálózatát, végre nem találtuk még meg az u. n. „speculae“ nyomait, melyek kétségkívül az Aquincum mögött elvonuló magaslatok ormain álltak.

¹⁶⁾ Tudom. Gyűjtemény 1820, III. k. 9—26. l.

¹⁷⁾ Akadémiai Értesítő 1857. 227. l.

¹⁸⁾ I. h. 51. l.

¹⁹⁾ Ezen erődítmény Paúr (i. h. 228. l.) szerint 1848-diki nov. 28-ikán sánczásás alkalmával földöztetett föl, de miután a falak az akkori sánczolati munkákkal összhangzásban nem voltak, leromboltattak vagy kis részükben föld alá kerültek. A falak vegyes anyagból építvék s a téglák közt több Quadrib. fölíratu volt. Az ezen körülményből vont azon következtetést, hogy Quadriburgium volt ezen erőd tulajdonneve, Rómer helytelennek tartja s Quadriburgiumot köznévknek mondja, mely mint nálunk a földvár névge használhatott erődítmények megjelölésére. E véleményt igazolják a más helyütt is előforduló téglák nevezetesen:

1) Tóth megyében Kömlöd helységében lásd. Acta musei 178. l. Cimeliotheca 134. l. 2) Baranya megyében Csáthelységében. 3) Esztergam megyében Sárizsap körül lásd Katanchich Istri adc. I. 473. l. Schönwisner Comment. II. 240. l. 4) Baracsi pusztán Fehérmegyében Arch. Közl. VI. k. 98 l. a hol leg II. ad. téglák is találtattak. 5) Pilis Maróthon szintén leg II. adj.-féllel együtt lásd Arch. Közl. IV. k. 58. l. 6) Végre Németország alsó részében is volt Quadriburgium, melynek emlékét föntartá Amn. Mus. XVIII. 2. és az Itin. Ant. Wesseling. 370. l. Lásd Schönwisner Comment. geogr. II. 234. lapján.

Halitzky (T. Gyűjt. 1820. III. 9—26.) VINCENTIA fölíratu tégláról tesz említést, mely ez erőd helyén találtatott s mely a nemz. muzeumban meg van. Újabban ismét ilyféle téglák találtattak ott, lásd Arch. Közl. VI. 108., második legiobeli téglákkal együtt. Zell Handbuch der röm. Epigraphik II. k. 337. l. ugyan mondja hogy a téglák fölíratai néha az épületet jelentik, melyre használtattak, de nem valószínű, hogy e szerint Vincentia ez erőd neve volt volna. Ez ellen legalább azon körülmény szól, hogy régebben 1827-ben (lásd Máthés, Veteris arcis strigoniensis Descriptio 1827. 70. és Szeles az esztergami templom feliratai leírása t. h.) és újabban 1864. is (Arch. Közl. IV. 58. l.) Esztergomban ilyféle téglák találtattak. A Vincentia melléknév inkább talán, miként Halitzky s Rómer hiszik — egy cohorsra vonatkozott.

Miután tehát sem Quadriburgiumnak sem Vincentianak nem keresztelhetjük ez erődöt talán Transaquincumnak nevezzük? Egy Contraacincum-ot említ Idatius Fasti consulares (Sismondi opera 1728. tom II. col 528.) „Constantio et maximino, his consulibus facta in Sarmatia Contra-Acinco et Bononia“ és a Notitiában olvassuk: „Auxilia vigilum contra Acinco (trans) in Barbarico“ s más helyütt „Praefectus legionis Transacinco“. E két tétel arra utal, hogy túl a Dunán nagyobb római telepet keressünk.

Ilyen kisszerű építményről, mint a minőnek ismerjük a Duna-mellet lévő romokat, a „fasti“ nem tettek volna említést, sem a praefectus abban nem székelhetett volna. Ez Paúrnak is véleménye. (Arch. Közl. III. 53.)

Nézetünk szerint tehát ezen eddig különféleképp elnevezett kis négyszögü erődítmény valószínűleg „praetentura“ volt, melyet a legio II. adjutrix egyik cohorsa (Vincentia) épített s mely miután négy tornyú volt, úgy miként egyéb négytornyú erődök — quadriburgium — nevét viselte.

²⁰⁾ Kenner említett művének 102-ik lapján ismerteti az aquincumi védelmi csoportot s e részben szintén Marsigit és Rómert követi.

S mégis mindezeknek létezniök kellett, s nemcsak Aquincumban, hanem a Dunahatár minden nevezetesb pontjain.

Ha az emlékekben és írókban feltalálható adatokat a fennlevő romokkal összehasonlítjuk, lehetetlen azt nem hinni, hogy sok, igen sok elpusztult, mit a római imperatorok parancsaira e tartomány helytartói a birodalom védelmére itt építettek. Álljon itt néhány adat ez állítás fölvilágosítására.

Augustus működéséről főntebb emlékeztünk.

Vespasianusról olvassuk, (Josephus Flavius VII. k. 4. fej.) hogy Augustus példájára azon helyeket, hol a barbarok könnyen betörhettek, megerősítette. Trajanusról tudjuk, hogy az elődei által épült erődítményeket javíttatta s újakkal megtoldatja. Aur. Victor „De Caesaribus“ czímű munkájában róla mondja, „Castra suspectioribus atque oportunis locis exstructa“. Hadrianusról, ki Aquincumban mint tribunus militum szolgált²¹⁾ s így a viszonyokat közvetlen tapasztalásból ismerte, Dio Cassius a (69. könyvben így szól: „aedificat, atque in summa non modo quae ad universum exercitum pertinent, arma dico, machinas, fossas, aggeres“. Marcus Aurelius túl a Dunán is 38 stadiumnyi távolságra új erődöket épített.

Későbbi századokból említjük Probest, ki szintén sok várat épített a barbar földön, lásd Herodianus III. k. 171. l., Flavius Vopiscus 159. l.

Diocletianus e tekintetben kifejtett működéséről értekezik Zosimus II. k. 689. l. „Nam cum imperium romanum externis in limitibus ubique Diocletiani providentia, quem admodum a nobis supra dictum est oppidis, castellis, atque burgis (πόλεις και φρούροις και πύργοις) inclusum esset, omnesque copiae militares in iis domicilium haberent: fieri non poterat, ut barbari transirent, ubique copiis hostium repellendorum causa occurrentibus“. Ugyan ő róla szól Mamertinus dícsbeszédeiben I. k. ilykép: „Vos tanta reipublicae administratione suscepta, quae huc atque illuc tot urbes, tot castra, tot limites, tot circumjecta romano imperio flumina, montes, litora, vocant, tantum auimis ac fortuna valetis, ut in unum convenire possitis, nihilominus orbe securo. Neque enim pars ulla terrarum majestatis vestrae potentia caret, etiam cum ipsi abesse videamini. Netantum quidem barbarae nationes audent animos attollere, quod vos in interiorum imperii vestri sinum secesseritis; quin imo ipsi magis in vobis fiduciam pertinescunt, quod se contemni sentiunt cum relinquuntur“.

Nagy Constantinusról Aurelius Victor ekkép szól: „pons per Danubium ductus, castra castellaque plurimis in locis commode posita“ Julianus a vele egykorú Ammianus Marcellinus tanúsága szerint a 25-dik könyvben, szintén a határ védelméről gondoskodott. Ugyanazon író a 29-dik könyvben Valentinianusról ezt mondja: „Valentinianus enim studio muniendorum limitum glorioso quidem, sed nimio ab ipso principatus mitio flagrans, trans flumen Istrum in ipsis Quadorum terris, quasi romano juri jam vindicatis aedificari praesidiaria castra mandavit“. A. M. öt egyenesen „Oppidorum limitumque conditor tempestivus“-nak nevezi (30. könyv). Hasonlót mondanak a történészek Gratianusról, valamint utódairól.

Az írók által fölhozott emez adatok számos hazánkban lelt fölírat által támogattnak. Elég e tekintetben a híres battai Antoninus Pius-féle fölíratos kőre hivatkoz-

²¹⁾ *Spartianus*, c. 2.

nunk, melyet Érdy közzétett, s melyben egyenesen kimondatik, hogy a „latrunculi“ támadásai ellenében alkalmas helyeken az egész part hosszában „praesidia“ épültek.²²⁾

Az írók és a még fönlévő nyomok alapján a Bregaetiumtól Sirmiumig terjedő közép-dunai erődítvényekből, melyeknek központja Aquincum volt, körülbelül a következő főbb pontok állapíthatók meg.²³⁾

Aquincumon fölül a Duna hosszában közvetlenül a bregaetiumi csoporthoz csatlakozik a Crumerum-Salva-féle és a Salva s Aquincum közti összeköttetést biztosító erődítvényi csoport.

Az előbbi csoport melynek főpontjai *Crumerum*²⁴⁾ (Nyerges Újfalu), *Gardelacca*²⁵⁾ (Tát) és *Salva*²⁶⁾ (Esztergom) Ó-Szőny alatt a Duna mellett lévő nyílt lapály s a Bakonyhegységbe szolgáló keleti szoros védelmére épült. Ezen szoroson belül a mai Csév falu mellett keresendő az itinerariumbeli *Lacus felicis*²⁷⁾, melynek neve talán eredetileg *Locus Veneris felicis* lehetett. Salvával szemben, a Dunántúl a Garam torkolata mellett, Párkány közelében állott az *Anabum*²⁸⁾ nevű castellum.

Ezen csoporttal közvetlenül a másik csoport függött össze, melynek föladata volt a Dunának délre hajlása által képezett háromszöget támadások ellen biztosítani. A Duna ezen részén a Bakony és a Kárpátok végső ágai közé szorúlván, partjain csak két igen keskeny lapály mutatkozik.

Az első Szt.-György mezejétől Dömösig vonul s vele szemben az Ipoly Helemba közelében igen magas partok közt a Dunába foly; alább pedig Nagy-Maros és Zebegény közt a balpartján lévő hegyormok annyira szűkítik a Duna medrét, hogy az ellenség e pontról föl és lefelé megakadályozhatta a hajózást és támadásokat könnyen intézhetett a jobb partra.

Ezen hátrányok ellensúlyozására szolgált a Dömös közelében épült *Ad Herculem castra*.²⁹⁾

A második laposság Verőczen fölül kezdődik, de a Duna egyik ága által ketté szakíttatik, míg Szt.-Endrén alul ismét a két Dunaág egyesül és a Rákos mezején folytatását leli. Közel a szt.-endrei sziget kezdetéhez körülbelül Váczezal szemben, feketett a *Cirpimanio*³⁰⁾ nevű erőd, Szt.-Endre közelében pedig, a Pilis-patak mellett volt az *Ulcisia castra*³¹⁾. Ez említett erődöknek a Dunántúl valószínűleg szintén kisebb „praetenturae“

22) Akadémiai Értesítő 1847. 286. l. IMP CAE | TONINVS AVG PIVS SAR | BRIT · PONT · MAX · TRIB · POT . . . | COSIII · P · P · RIPAMOMNEM . . . BV | . . . OLO · EXTRVCTIS ITEM PRAE | DIS PER LOCA OPPORTUNA · AD | CLANDESTI NOS LATRVNCVLO | RVM TRANSIT VS · OPPOSITIS · MVNIVIT · PER |

Ez emlék 212-ben Kr. u. emeltetett.

23) Lásd Kenner i. m. 101. és kll.

24) Schönwisner, Iter stb. 107. l.

25) Schönwisner, u. o.

26) Schönwisner, u. o.

27) Schönwisner, Iter stb. 103. l.

28) Böcking, Notitia stb. p. 669. l.

29) Kenner i. h. 101. l.; vsd. ö. — Schönwisner, i. h. 189. l.

30) Kenner, i. h. 101. l.

31) Kenner, u. o.

Aquincum alatt *Campona*³²⁾-val (Tétény) kapcsolatosan az alföldi síkság dunántúli részén öt csoport állapítható meg. Az első azon völgy szoros védelmére szolgált, mely Bicske felül a Csepel szigetének alsó vége felé nyílik s Aquincum mögött Bregaetiumba vitte volna az ellenséget. E nyílt helyet két pont védte, *Matrica*³³⁾ (Ercsény közelében) és *Vetus Salina*³⁴⁾ (Adony).

A második igen fontos csoport *Intercisa*³⁵⁾ (Duna-Pentele), *Annamantia*³⁶⁾ (Duna-Földvár) és *Lussunium*³⁷⁾ (Kömlöd) erődökből állott. Az Intercisa és Annamantia közti vonal lehetett az, melyen az ellenségek leggyakrabban áttörtek; ez onnangyanítható, mert a Duna itt igen keskeny. Még Marsigli az ottani védművek egész láncolatáról tesz említést. Az egész csoport fontosságát onnan nyeri, mert az ország szívéig, a Balatonig terjedő síkság védelmére szolgált.

Az ezekhez csatlakozó *Lisca*³⁸⁾ (Tolna), *Lugio*³⁹⁾ (Bátaszék) és *Antiana*⁴⁰⁾-beli (Lak) csoportok kevésbé fontosak, mert a Duna ezen alsó részén igen széles, jobb partja többnyire igen magas és azon fölül a Trajanus-féle sáncz a Duna és Tisza közti földet fölfelé a barbarok ellen védte; e három csoport főleg a *Mursa*-val való összefüggés fentartását czélozta.

Valamint fölfelé Aquincum, úgy lefelé *Mursa*⁴¹⁾ (Eszék) volt a közép-dunai erődítvények főpontja, mely egyszersmind ezen pontokat a Szávafölddel összekapcsolta.

Ezen említett dunamelléki csoportoknak visszavonulási támpontjai is voltak a tartomány belsejében.

Ilyenekül említendőek mint legfontosabbak *Sabaria*⁴²⁾ (Szombathely), *Fortiana*⁴³⁾ (Maros-Hidvég) *Mogentiana*⁴⁴⁾ (Fenék) és *Sopianae*⁴⁵⁾ (Pécs).

Úgy a dunamelléki, mikép a visszavonulási pontok Aquincumból kisugárzó katonai utak által össze voltak kötve.

Legfontosabb kétségkívül a dunamelléki, melynek Schönwisner önálló munkát szentelt.⁴⁶⁾ A távolságok ezen uton lefelé Mursáig, mely 160 római mértföldnyire feküdt Aquincumtól fölfelé Crumerum-ig, Aquincumtól kiinduló mértföldmutatókkal voltak meg-

³²⁾ Kenner, i. h. 102. l. vsd. ö. *Katanchich*, de col. mill. Rom ad. Essekum rep. 74. és 76. l. és *Schönwisner*, Iter, stb. 84. l.

³³⁾ Kenner, i. h. 103. l.; vsd. ö. *Schönwisner*, Iter stb. 80. l.

³⁴⁾ *Schönwisner*, u. o.

³⁵⁾ *Arch. Közl.* IV., 61. l.

³⁶⁾ *Marsigli*, Danabius pann.-mys. stb. I. k. 8. tábla, II. k. 2. tábla, 2. ábra; II. k. 5. l. — *Katanchich*, de col. mill. stb. 71. l.

³⁷⁾ *Schönwisner*, Iter stb. 78. l. *Katanchich*, de col. mill. stb. 66. l.

³⁸⁾ Kenner, i. h. 108. l.

³⁹⁾ Kenner, i. h. 109. l.

⁴⁰⁾ Kenner, i. h. 110. l.

⁴¹⁾ *Katanchich*, De columna milliaria ad Essekum reperta, 1787.

⁴²⁾ *Schönwisner*, Antiquitatum et Historiae Sabariensis libri XI. 1791.

⁴³⁾ Kenner, i. h. 112. l.

⁴⁴⁾ Kenner, i. h. u. o.

⁴⁵⁾ Kenner, i. h. u. o.

⁴⁶⁾ A gyakran idézett, még mai nap sem elavult „In Romanorum iter per Pannoniae ripam stb. commentarius geographicus Budae 1780.“ című könyv, 2. köt.-ben.

jelölve. Tanuskodik erről számos reánk maradt mértföldkő, melyeknek seregéből csak a következőkre hivatkozunk.

Első helyen említjük az 1744-ben *Eszéken* fölül a Baranyavár felé vezető úton lelt követ, ⁴⁷⁾ melynek két utolsó sora ez: AB AQ M — — | CLX. |, azaz: 160 mértföldnyire Aquincumtól. *Paks* határából Egyed Antal említ egy mértföldmutatót ⁴⁸⁾ a következő helyhatározással: AB · AQ · MP. LXXIII. *Duna-Pentelén* egy kő: AB AQ | MP XLVII | — — (45. sz.); és AB AQ IV | XL · V · MP | — — (44. sz.); *Adonyon* M. P. | — — | (41. sz.); egy *Tárnokon* talált követ: AB AQ . . | — — — — |; u. o. talált más követ ⁴⁹⁾: AB AQ — — ; *Promontoron* talált köveken AB AQ. MIL | P. VIII. |, AB AQ M. P. | — — — — (33. sz.), AB. AQ. M. P. | VIII. | (34. sz.), AB AQ. MP VIII. (39. sz.), AB AQ MP | VIII | (40. sz.); *Buda és Promontor* közt a nádorkerttel szemben ⁵⁰⁾: AB AQ MP VI. |; végre *Buda-Ujlakon* ⁵¹⁾: AB AQ ? I |.

A dunamelléki erődítvényeket összekapcsoló út Aquincumon fölül lévő részéről a következő *Szt.-Endrén*, vagy annak szomszédságában lelt mértföldmutatók távolságait említjük: AB. AQ. M. P. VII. (43. sz.), AB Q MP | VIII — — (42. sz.), AB. AQ. MP | VIII | ⁵²⁾, és — — AB. AQ. MP | VIII |. ⁵³⁾

Egy másik főút, mely Aquincumból vette kiindulását, volt az Aquincumot a belföldi nagy támaszponttal, Sabariaival összekötő út. ⁵⁴⁾ Ezen út „A Sabaria Acinco“ az Itinerariumnak Wesseling-féle kiadásában ⁵⁵⁾ a 263-dik lapon említetik és ott az általa érintett belföldi helyek is megneveztetnek. A fő útból a Dunához vezető négy út sugárzik ki, s vele Floriana alatt (Boglár vidékén) az Itinerarium által részletezett „A Sopianis (Pécs) Acinco“-féle út is egyesült. ⁵⁶⁾

Vége említendő az Aquincumból Vörösváron s Dorogon át vezető s a régi Salva és Gardelacca közt a dunai uttal egyesülő rövid, de mint összeköttetési vonal fontos út. Ez a bregactiumi leg. I. adj. és a leg. II. adj. egyesítését könnyíté, ha a quadok részéről támadásról kellett tartani.

Az utak közül legrégebb volt a dunamelléki, a belföldi sabariai, valamint az utójára említett harmadik út csak későbbben épültek.

A szárazföldi utakon kívül a dunamelléki erődök összeköttetését a dunai hajó-

⁴⁷⁾ *Katanchich*, De columna mill. stb. — *Schönwisner*, Iter stb. I., 67. l. és II. 161. l.

⁴⁸⁾ *Paks* leírása Egyed Antal által, Tud. Gyűjt. 1829. II. 68—75. l. — A kő jelenleg a nemz. muzeumban van.

⁴⁹⁾ *Katanchich*, Istri adc. stb. I. 52. sz.

⁵⁰⁾ *Arch. Közl.*, VI. 169. l.

⁵¹⁾ *Arch. Közl.*, VII. 184. l.

⁵²⁾ *Acta musei*, 263. l.

⁵³⁾ *Acta musei*, 262. l.

⁵⁴⁾ *Kenner* i. h. 103. skll. részletesen bocsátkozik az összes belföldi utak rendszerének fejtegetésébe. Kitézött földadatunk körén kívül fekszik e helyütt *Kenner* állításainak helyességét latra vetni; elég itt megjegyeznünk, hogy *K.* műve igen széleskörű tanulmányokon alapszik.

⁵⁵⁾ *Vetera Romanorum itineraria, sive Antonini Augusti itinerarium cum etc.* MDCCCXXXV. Ezen kívül lásd *Lapie*, Recueil des itinéraires anciens, Paris. 1845.

⁵⁶⁾ Ezen útról értekezett *Henszlmann* „A székes-fehérvári ásatások eredménye“ című művének negyedik fejeletében. 127. sk. ll.

⁵⁷⁾ A dunai hajóhadakról t. i. a pannoniai és a moesiáról, lásd *Cardinali*, diplom. milit. 281. l., *Orelli*, 3061. sz. és *Böking*, Adnotat. ad. not. dign.

Archaeol. Közl. VIII. köt. III. füz.

*had*⁵⁷⁾ is közvetítette; ennek székhelye ugyan nem Aquincum, hanem a felső-pannoniai Carnuntum volt, mindazáltal azt, mint a védelmi rendszer egyik igen lényeges momentumát, itt is említendőnek tartjuk. A hajóhad egyes kisebb osztályai a Közép-Dunán a dunáninnen és dunántúli erődöket folytonos érintkezésben tartották; ez azért volt fontos, mert hidak tudunkkal csak egyes kiválóbb alkalmakkor verettek a Dunán. A központon Aquincumban valószínűleg folyton néhány hajó állott a legatus rendelkezése alatt katonák szállítására és a jazygok hajóinak féken tartására.

Így állott körülbelül a közép-dunai védelmi és közlekedési rendszer, melynek központjául Aquincumot tanultuk fölismerni és melyet úgy tűntünk föl, a mint annak nyomai virágzása korából reánk maradtak. Mint fejlődött városunk külső és belső körülmények behatása alatt, azt röviden föltüntetni a következőkben lészen föladatunk.

V.

Aquincum mint a legio II. adjutrix táborzási főhelye.

Az előbbi fejezetben Aquincum stratégiai fontosságát iparkodtunk feltüntetni: abban a közép-dunai védelmi hálózatnak oly rajzát nyújtottuk, minőnek azt virágzása tetőpontján, a harmadik században képzelnünk kell.

E rendszer és központja *Aquincumnak* létesítésében az idők folyamában több tényező működött közre.

1. Fejlesztése s gondos fentartása indokául szolgáltak a birodalom veszedelmes szomszédjainak folytonos, ritkán szűnő támadásai, melyek mindig új meg új hiányok pótlását tették szükségessé.

2. A védelem szervezésének megindítását, illetőleg végrehajtását egyes imperatorok és hadvezérek vitték stratégiai tehetségükhöz képest.

3. Végre harmadik tényezőnek a legiot kell ismernünk, melynek Aquincum századokon át köszönte létét s melynek hadi tettei, illetőleg viszontagságai a város sorsával legbensőbb kapcsolatban állottak. A barbarok támadásainak története, továbbá az imperatorok és hadvezérek itteni működéseire s a legio II. adjutrixra vonatkozó adatok képezik tehát, némely a város belső fejlődését föltüntető, historiatlan megállapítható adatokkal együtt a város történetét, kezdve az első század második felén túl, egészen a negyedik század végéig. Ezen határokon innen és túl homály uralkodik; de az időszakon belül Aquincumon is azon fejlődési fokokat észlelhetjük, melyeken a fontosabb tartományi városok szoktak volt keresztül menni.

a) Aquincum az első századbeli homályból akkor lép ki, midőn legioi táborra alkalmassá vált; b) a második század közepén municipiummá lett, és c) a harmadiknak elején colonia rangjára emelkedett.

Ezen fejlődési momentumok alapján három alkorszak szerint csoportosulnak adataink.

- a) *Vespasianus, Domitianus és Trajanus kora.*
(70—117. Kr. u.)

Aquincum első századainak kétes történetéből legelőször Vespasianus idejében lépünk biztos alapra.

Ekkor a birodalom belsejében Vitellius és Vespasianus a főhatalomért elke-
seredett harcot vívtak, míg Judaeában a zsidók ellen, Germaniában pedig a Civilis vezér-
lete alatt fölkeltek germánok ellen folyt a háború.

Pannoniából a legiokat a nyugati csatatérre kellett vinni s így mindössze
két legio maradt meg, a VII-dik és a XIII-dik, melyek azonfölül a polgárháborúban is
részt vettek. ¹⁾

Pannonia ezen kétes helyzetét egyrészt a markomannok, másfelől a jazygokkal
egyesült dákok fölhasználndók, (70-ikben Kr. u.) azok a Duna északi részét fenyeget-
ték, emezek pedig a Közép- és Alsó-Dunán törtek át.

Mindkét támadást Mucianus, Vespasianussal tartó legatus, szerencsésen visz-
szaverte. ²⁾

Vespasianus, ki ez alatt az egyeduralmat a maga számára biztosította volt, Mucia-
nus győzelmei dacára eléggé méltányolta a Dunával határos népek folytonos veszélylyel
fenyegető magatartását és a Duna védelmét különös gondjai tárgyává tette.

A markomannokkal szemben a Felső-Dunán Vindobonát és Carnuntumot emelte ³⁾
és a quadokkal az előbbi barátságos viszonyt fentartotta; de első sorban a dákokat
vette szemügyre. Ezen nép a mai Erdélyből mintegy természetvédele várból kiindulván,
végtelen számmal árasztotta el a közép- és alsó-dunai síkságokat és bennök a jazygok
mindig biztos szövetségesre számíthattak.

Vespasianus tehát arról gondoskodott, hogy az elődjei által talán nem elég
vigyázattal őrzött határt ezentúl ez oldalról is biztosítsa.

Ilyen szándékkal a közép-dunai védelmi vonal rendszerezéséhez fogott és észak-
felé *Aquincum*, délfelé pedig Sirmium lettek a határnál állandósított védelmi építmények
és haderők főpontjai. ⁴⁾

Aquincum téli tábor „castra hiberna“ lőn és ezentúl a legio II. adjutrix tartóz-
kodási helye volt.

A legio II. adjutrix-ot a ravennai hajóhadban szolgált „classici“-ből alakította
volt maga Vespasianus. Ők a Vitelliustól való elpártolásért jutalmul, a kevésbé terhes
legioi szolgálatba bocsáttattak és számuk a szintén Vitelliustól átpártolt leg. I. classica
egy részével szaporított. ⁵⁾ Ez új legiobeli katonák azonnal római civitas-t nyertek,

¹⁾ Tac. Hist. III. 46. — Dio Cass. LXVI. 3. — Augustus halálakor (14-ben Kr. u.) három
legio tartotta a limest megszállva, a legio VIII augusta, a legio IX. hispana és a legio XV. apollinaris
Tiberius alatt 23-ban két legio volt itt „ripamque Danubii legionum duae in Pannonia, duae in Moesia
attinebant“ (Tacitus Annal. IV. 64. 65.). Akkor a kilenczedik Afrikában volt, de onnan visszatérve 24-
ben itt maradt 43-ig; mikor a kilenczedik jött, a tizenötödik valószínűleg Felső-Germaniába ment vissza.
Claudius császár (41—54) Pannoniába hozta a XIII. gemina-t, mely előbb a Rajna partjánál volt.
Nero alatt (54—68) a VIII. Augusta Moesiába, a XV. apollinaris Armeniába került; azok helyébe
Galba (68) az általa alakított VII. gemina galbiana-t tette. Galba halálakor tehát két legio volt Panuo-
niában. Vsd. ö. *Pauly*, Realencyclop.: Legion, s *Kenner*, Pannonien und Noricum, 16. 19. stb. II.

²⁾ Tac. Hist. III. 46. IV. 4.

³⁾ Vsd. ö. *Kenner*, u. o. 21. 22.

⁴⁾ Vsd. ö. *Kenner*, u. o. 23. I.

⁵⁾ *Tacitus*, Hist. lib. III. 50. „Ad has copias e classicis Ravennatibus legionariam militiam
pescentibus quisque adsciti“ és III. 68. „E recens conscriptis secunda legio“

A legio mindjárt eleinte a pia felix melléknevet kapta; a p. f. közvetlenül az adjutrix után
szokott állani lsd. a 73, 122, 145, 202 s egyéb számok alatt említett fölíratokat.

s a veteránok a legionariusok minden jogaival bocsátattak el. A legio a többi tábori jelvényekkel együtt megkapta a sast ⁶⁾ s számára állandó főtáborhely a hozzátartozó földekkel jelöltetett ki, melynek talán tekintettel a legioban lévő számos pannonra, ⁷⁾ az alsó pannoniai Aquincum lőn kiszemelve. A legio azonban táborhelyét mindjárt el nem foglalhatta, mert kénytelen volt egyéb legiókkal együtt addig, míg Vespasianus Vitellius ellen harczolt (69-ig) s míg a Civilis-féle bataviai zendülés az Alsó-Rajnáan tartott, a Rajna mellett küzdeni. ⁸⁾ Itt szerezte e legio az írók tanúsága szerint első babérait, itt szentelte be vitézsége által az új sast. ⁹⁾ E zendülés utolsó idejében Batavodurumban (Dunstrede tájékán Utrecht tartományban), állomásozott, ¹⁰⁾ s csak e harczok befejezése után foglalhatta el tényleg rendeltetése helyét: Aquincumot.

E város falai, az aquincumi erődítvények, melyek legnagyobb részt az ő keze műve voltak, szolgáltattak neki századokon át menedéket. Innen csapatjait és segédszerepjait föl- és lefelé küldte a legatus, folytonos figyelemmel lévén a Dunán túl lakó népekre.

A barbarok ösztönszerűen érezték, hogy a római hatalomnak Pannoniában való megszilárdulása az ő szabadságukra nézve nem leendő üdvhozó. E gondolat nem engedte őket nyugodni és már kevés idő múlva, Domitianus alatt (86-ban) új támadásoknak vagyunk tanui, melyek ez alkalommal Decebalus dák királytól indulnak ki.

Domitianus e háború végett kénytelen volt Pannoniából két legiot: a carnuntumit és a sirmiumit elvonni, — és valószínű, hogy a mi legionk egyrésze is az alsó Dunához került. Még e háború folyama alatt a clientela alatt levő quadok a lygiai törzs ellen segítséget kértek Domitianustól, s midőn ez nekik 100 lovast küldött, ezt sértésnek vévén a jazygokkal támadásra egyesültek ¹¹⁾ Azon fölül a császártól a segélyt is megtagadták, midőn második dák hadjáratához fogott.

A császár tehát elindult, őket engedetlenségükért megbüntetni s midőn kétszer követek által bocsánatért esedeztek, azokat meggyalázta és kivégeztette.

A barbarok erre (86. Kr. u.) haragjukban szomszédjaikkal egyesültek, és a császári hadat, mely mindössze talán a legio XIII. gemina és a legio II. adjutrix egy részéből állott, megrohanván, azt a császárral együtt futásra készítették. ¹²⁾

⁶⁾ Tacitus, Hist. lib. V. 16, Cerialis beszédében a legiokhoz a batavok elleni csata előtt: „illa primum acie secundanos nova signa novasque aquilas dicaturos.“

⁷⁾ Lsd. Érdy, „A Magyarországon s Erdélyben lelt becsületbeli bocsátványok“ az Akad. Évk. IX. kötetében.

⁸⁾ Tacitus, IV. 68. (T. számok tekintetében nem mindig pontos) „Legiones victrices sexta (olvasd. XI.) et octava, Vitellianorum una et vicesima, e recens conscriptis secunda (azaz II. adjutrix p. f.) penninis cottianisque alpibus, pars monte Graio traducuntur“.

⁹⁾ Tacitus i. h. és V. 16.

¹⁰⁾ Ez tulajdonkép nem volt legioi tábor, hanem segédszerepjait tartózkodási helye. — Tacitus, V. 20. „Praesidia . . . legionum uno die Civilis invaserit, decimam legionem Arenaci, secundam Batavoduri“ Fuchs, Geschichte von Mainz. I. 23. és Steiner, Codex inscript. Rhenan 377. sz. Rajna mentében föltalált MIL . . . II. A DI. félye bélyegekről tesznek említést. A schwarzwaldi Alpírsbachban is találtak 1825-ben föliratot, mely a mi legionk s vele együtt harczoló legiok emlékét föntartá: ABNOBAE | Q. ANTONIVS | SILO > LEGIA | DIVTRICIS ET | LEGII · ADIVTRI | CIS ET LEG III AVG | ET LEG IIII FF | ET LEG XI CPF | ET LEG XXII PFD | VSLLM | Lásd: Brambach, Corpus inscriptionum rhenanarum. 1857. 303. l. 1626. sz.

¹¹⁾ Dio Cass. LXVII. 7.

¹²⁾ Dio Cass. LXVII. 5. 7.

A barbaroknak Nerva alatt (98-ban) tett támadásáról is van tudomásunk, melynek részleteit azonban nem ismerjük. De tudjuk, hogy ez a barbarokra nézve nem volt ily szerencsés ekkor a legio az ellenségek harczmodorait már ismerhette s azon fölül Trajanusnak neve, ki Germaniából jövén, a pannon sereg élére állott, rettegésbe ejtette a támadó germánokat és jazygokat. ¹³⁾

Nerva utódja Trajanus (98—117) azon imperatorok közé tartozott kik Pannonia fontosságát államférfini és hadvezéri szemmel tekintették. Ó nem elégedett meg azzal, hogy a barbar népek főfőizgatóit, a jazygok támaszát, a dákokat féken tartsa, hanem azokat saját földjükön fölkereste és megigázta.

Trajanus két hadjáratban fejezte be Dacia meghódítását, 101—103 és 105—106-ban. E háboruban a legio II. adjutrix is vett részt O. Gl. Atilius Agricola vezérlete alatt és azon időből Auridius második legiobeli primipilus emléke fön vagyon, ki „IN BELLO CONTRA DACOS“ szolgált. ¹⁴⁾ Dacia meghódítása közvetlen és igen érezhető hatással volt a Közép-Dunára.

Ha ez előbb bevehetetlen fészek volt, melyből a dákok zsákmányra indultak s mely egyszersmind a Kárpátok mindkét oldalán lakó törzsöket érintkezésben tartotta egymással: akkor ellenkezőleg római kéz alatt az erdélyi havasok s közvetve a Kárpátok mindannyi akadály volt a barbar törzsek együttes működésére. A mi különösen a Közép-Dunával szemben lakó jazygokat illeti, ezek most a Duna és Tisza közt jobbra-balra római tartományok közé voltak szorítva.

Ezentuli veszélytelenségük onnan is látszik, hogy 107-ben, midőn Hadrianus helytartósága alatt betörték, legyőzetvén római clientela alá kerültek. ¹⁵⁾

Ezen eseményeknek következményeül tekintendők azon változások, melyeket Trajanus a védelem tekintetében úgy a közepső, valamint a felső védelmi vonalon keresztül vitt.

Aquincum most inkább az ellenséges quádokkal szemben nyer fontosságot; mert most a quad határ hosszában épülő erődök jobb szárnyát képezi, melynek fölfelé a mai Ó-Szőnyön épült Bregaetium, a leg. I-adj.-al felelt meg. A markomannok ellen ismét a Vindobona- és Carnuntumban székelő legiok szolgálnak, miként Vespasianus idejében. ¹⁶⁾

Ezen fölosztásnak megfelelt a tartomány kettészakítása felsőre és alsóra. Alsó-Pannoniának Aquincum lön főhelye, a mennyiben itt székel a két alsó-pannoniai legio főparancsnoka, ¹⁷⁾ kinek a quádok mellett a jazygokat is szemmel kellett tartani és a Száva melléki földdel való összeköttetésre őrködni.

Barbarok támadásairól a nagy dák hadjáratok befejezése után mitsem tudunk s így valószínű, hogy a béke jótékonyan hatott városunk fejlődésére, mely Hadrianussal a második stadiumba lép.

¹³⁾ Plinius: Panegyricus, stb. c. 8. 12. 16. — Lásd azon kívül Kenner, Pannonien und Noricum, 28. lapján lévő 4-dik jegyzetét.

¹⁴⁾ Orelli, 5450. és 7081. — Vass, Erdély a rómaiak alatt, 34. l.

¹⁵⁾ Spartianus, in Hadrian. c. 3. — Amm. Marcell. szerint (XII. 12.) a jazygok mindig clientelae voltak. Lásd e kérdés részletes fejtegetését Kenner, i. m. 31. l.

¹⁶⁾ Kenner, i. m. 32. sk. ll.

¹⁷⁾ Lásd alantabb a VIII. fejezetet.

b) *Hadrianus és az Antoninusok kora.*

(117—193. Kr. u.)

Már főntebb méltányolva volt Hadrianusnak a végvárak építése körül kifejtett tevékenysége; említettük, hogy ő a legio II. adjutrixnál szolgált vala és utóbb Alsó-Pannonia császári legatusa lett.

Midőn imperatorrá lőn, uralma különösen két cselekvénye által vált városunkra nézve emlékezetes. -

Első helyen említendők a Trajanus által oly bölcs belátással szervezett határvédelemben tett változásai. Hadrianus nem fogta föl Dacia fontosságát a birodalomra nézve s nem birt azon tetterővel, hogy a Daciára törő ellenségeket fegyveres kézzel visszaverje s a tartományt továbbra is biztosítsa. Ha a dáciai számos római telep sorsán nem aggódott vala, önkényt lemondott volna e tartományról s mióta Marcius Turbo pannoniai s egyidőre pannoniai és dáciai helytartó idejében (117—120) a jazygok a roxolánokkal együtt Dáciát megtámadták ¹⁸⁾ volt, a tartomány vesztét már csak idő kérdésének tekintette.

Ez eshetőséggel szemben a Trajanus által épített, a Dunán átvezető nagy hídát lerontatta, „hogy azon a barbarok ne jöhessenek által“ és a szávamelléki vidék védelméről gondoskodott, mely ekkor első sorban volt volna támadásnak kitéve.

Ezen észjárással a dunamelléki változások szoros összefüggésben állottak.

Vindobonában és Bregatiumban megmaradt ugyan egy-egy legio, de Carnuntumból Flexumba (Magyar-Óvár) tétetett a XIII-dik, és *a mi főhíba volt: Aquincumból a legio II. adjutrix eltávolított* és a szávamelléki vidék védelmére részben Acumincumba (Szalánkemen) részben Mursára (Eszék) tétetett át. ¹⁹⁾

A Felső-Dunánál most három legio volt míg a leginkább veszélyeztetett Középduna védetlen maradt és legionok oly helyeken állomásozott, melyek a vallum trajanumon innen lévén, a barbarok támadása elől biztonságban voltak.

Mennyire veszedelmessé lett a legio, eltávozása és a védelmi vonal megszakadása által támadt rés nemcsak városunkra, hanem az egész közép-dunai vidékre nézve, látandjuk alantabb, midőn Marcus Aurelius működéséről leszen szó.

Hadrianus korából második emlékezetes eseményül említjük Aquincumnak *municipium rangjára való emelését*. Több adat utal arra, hogy a várost e kitüntetés csakugyan Hadrianus részéről érte. Nevezetesen egy római fölirat, melyben „AEL“ melléknév áll Aquincum mellett. ²⁰⁾

Továbbá egy 169-ből való fölirat ²¹⁾ M.-mel (municipium) jelöli meg városunkat s miután sem Marcus Aurelius, sem Antoninus Pius Pannoniában coloniákat vagy municipiumokat nem alkottak, de igenis Hadrianus, (Aelium Carnuntum, Mursa) ki a közigaz-

¹⁸⁾ Dio Cassius, LXIX. 15.

¹⁹⁾ Kenner, i. m. 37. l. — E tekintetben támaszpontul szolgál 1. azon körülmény, hogy Aquincumból sem Hadrianus, sem Antoninus Pius korából leg. II. adj.-ról szóló föliratot nem ismerünk; 2. Mursából azonban ilyen, 137-ben Hadrianusnak emelt emlék ismeretes, Kat. I. 367. N. 19.; 3. Ptolemaeus, ki a második század közepe körül élt, Aquincum mellé nem helyezi a nevezett legiot, de igenis Acumincumhoz. (II. 14.)

²⁰⁾ Orelli-Henzen, 6791. sz.

²¹⁾ Lásd 30. sz.

gatás tekintetében számos újítást tett, Hadrianus korabeli municipiumnak tarthatjuk Aquincumot is.

Az évet, melybe ez esemény tehető, pontosan meg nem tudjuk jelölni, de közelítőleg meghatározhatjuk.

Hadrianus 120-ban kezdé körútját birodalma tartományaiban és azon sorrend szerint, melyben azokat meglátogatta Gallia, Germania és Britannia után Noricumba jött ²²⁾. A különböző tartományokba való érkezését érmek által örököltette meg. Pannonia nevére azonban érmet nem veretett s így föltehető, hogy e tartományban nem járt, talán azért, mert azt úgysis helytartó korából alaposan ismerhette.

Meglehet tehát, hogy a Pannoniát illető intézkedéseket a császár Noricumban való tartózkodása idejében indította meg, t. i. 112 körül. Még valószínűbb azonban, hogy a pannoniai újítások Aelius Caesar pannoniai helytartóvá történt kineveztetése alkalmával, 136-ban eszközöltettek. Pannonia is ekkor állítatik elő legelőször római érme-ken ²³⁾ és a Mursában Hadrianusnak emelt hálaemlék is 137-ből való.

Nem messze járunk tehát az igazságtól, ha az Aquincumot ért kitűntetést inkább az utóbb említett időpontra helyezzük.

A város ez esemény megörökítésére Hadrianus üdvéért hálaemléket emelt, melynek fölirata következőleg hangzik: I · O · M · OB SALVT · HADRI | ANI · AVG · | PV · PO. ²⁴⁾

Antoninus Pius békés uralma korából (138—161) csak igen kevés említeni való vagyon.

Hadi tettekre nem igen volt alkalom és csak egy fontos esemény adta elé magát kormánya alatt, mely itt hallgatással nem mellőzhető azért, mert az aquincumi védelmi vonalat közelről érinté.

Ez esemény a quadok fölötti clientela megújítása, melyet két bronz érem örökít meg. ²⁵⁾ Az érmek, melyek 140—143-ik évből valók, előlapja a következő köriratot mutatja: ANTONINVS AVG. PIVS P. P. TR. P. COSIII; a hátlapon REX QVADIS DATVS S. C. olvasható; az ábra a balra álló Antoninust tünteti fel, ki a quadok királyának kezét nyújt. Az érmek csak előlapjuk tekintetében különböznek, a mennyiben az egyikén Antoninus feje, a másikon pedig annak mellképe látszik. Aquincum beltörténetéből említendő, hogy az aquincumi augustales testülete Antoninusnak ismeretlen okból templomot, vagy oltárt emelt. ²⁶⁾

Schönwisner az ezen eseményről megemlékező fölirat magyarázatában ²⁷⁾ ezt hálaemléknek mondja, mely az Antoninus által történt telepítéssel összefüggésben álla-

²²⁾ Lásd: az „Adventus Augusti Norici“ körirattal ellátott érmet; Cohen, II. 187., 623.

²³⁾ Lásd: Wiener munismat. Monatshefte, 1866, 206. l. — Cohen, II. 271. 35.

²⁴⁾ Lásd 87. sz. — Schönwisner e föliratot két helyütt közli (De rud. stb. 178. l. és Iter stb. II. 118.) és AVG. helyett AVGV.R.-t. olvas, minek következtében azután az emlékkő magyarázatára említi, hogy azt az aquincumi augurok azért emelték, mert Hadrianus „per omnem vitam Augurio mire deditus“ volt és „Pannonas ab hac divinatione celeberrimi erant“.

²⁵⁾ Cohen II. 383. l. 759. és 760. sz.

²⁶⁾ Lásd 10. sz.

²⁷⁾ Schönwisner, Iter stb. II. k. 121. l.

na, s felhossa az 1778-ban Tarján területén lelt Antoninus Pius-féle becsületbeli bocsátványt.²⁶⁾

E békeszerető fejedelem kimúlta után, Marcus Aurelius uralma alatt ismét igen zivataros időket élt városunk; az ellenséges népmozgalmak hullámai harmincz éven át újra izgatottságban tartották a limes lakóit.

A 164-dik és 166-dik év közt kezdődnek a quadok és markomannok támadásai, melyeknek közelebbi czélja és indoka a rablási vágy, távolabbi oka pedig az észak felől nagy seregekben lefelé törekvő góth, germán és dák eredetű néptörzsek nyomása volt. A legatusok eleinte vissza nyomták e népek segítségével eszközölt támadásokat, bár igen csekély hadi erő állott rendelkezésükre. 167-ben vagy 168-ban a jazygok is a szövetséghez járultak.²⁹⁾ Macrinus Vindex negyven-hatvanezernyi sereget a Duna mellett egyesített, de megveretett és az ellenség az összes dunamelléki várakat elfoglalva Aquileja felé vonúlt.³⁰⁾

Míg a markomannok Carnuntumon és Sabarián jöttek át, a quadok pedig Bregatiumra törtek, addig a jazygok a victovalokkal együtt a közép-dunai vonalat védelem nélkül találván, erre hatottak a tartomány belsejébe.³¹⁾

M. Aurelius új sereget gyűjtött és a parthok fölötti győzedelmeiről visszatérő Lucius Verus seregét magához vevén, az ellenségre törts azt a Dunán való átfutásra kényszeríté.

E győzelem következménye az egész tartomány visszanyerése volt, a közép-dunai vonalnak a birodalom kárával járt elhanyagolása megszűnt, Marcus Aurelius annak fontosságát teljes mértékben fölfogta és a Parthiából jött legio II. adjutrix-ot harmincz év óta elhagyott táborába visszahelyezte,³²⁾ melyben az a város végeig megmaradt. A legio részvétét a parth háborúban egy fölirat tartotta fen is a „legyőzhetlen“ császár üdvére és szerencsés visszajötte miatt ugyanazon legio egyik tribunusa a katonaság isteneinek és a hely geniusának „ara votivá“-t szentelt (13. sz.)

165-ben június 9-dikén a császárért aquincumi T. Fla. Macer és P. Ae. Januarius ILVIR · M. EIVSDEM emelnek oltárt (lásd 30. sz.) A 169-dik év tavaszán a barbarok az eddiginél még nagyobb erővel támadták meg a birodalmi határt.

Még az évben jött Marcus Aurelius, 170- és 171-ben az ellenségeket visszazsörtította, a következő években (172, 174.) egyenként előbb a markomannokon, azután pedig a quadokon győzedelmeskedvén, azokkal békét kötött és utoljára a jazygok ellen fordúlt, hogy azokat egyszer-mindenkorra tönkre tegye.

A jazyg nép azért volt a legfélelmesebb, mert az egész háboru folyamában idegen, góth törzsbeli népekkel szövetkezett volt.

E hadjárat egy nagy csatában lelte végét. Midőn t. i. az egyesült ellenségek 175-ben januárius vagy februárius havában a Dunán áttörnének, döntő csatára került az

²⁸⁾ E becsületbeli bocsátvány 145-ben állíttatott ki és a misenumi hajóhadban szolgált katonáknak szól. Közzétette legelőször Wessprémi, Biogr. med. hung. Cent. II. Tom I. p. II. p. 148. utóbb Schönwisner i. h.; *Arnth.* Röm. Militärdiplome, 59. l.; *Katanichich*, Istri adcol. I. 362.; *Érdy*, Magyarországon stb. lelt becsül. bocsátványok; végre *Sacken und Kenner*, Die Sammlungen des k. k. Münz- und Antikenkabinetes. Wien 1866. 118. l.

²⁹⁾ Lásd ezen háboruk részleteit *Wietersheim*, Gesch. der Völkerwanderung jeles munkájában, II. k., 49. s. k. ll.

³⁰⁾ *Lucianus*, Alexander pseudomantes c. 48.

³¹⁾ *Kenner*, i. h. 46. l.

³²⁾ U. o., i. h. 45. s. k. ll.

ügy, melyben a rómaiak győztek, a futó ellenséget a jégre követték a hol ez visszafordulván a rómaiak által újra megveretett.³³⁾ Ez esemény folytán vette föl a császár a „sarmaticus“ czímet.³⁴⁾

A hadjárat folyama alatt a quad törzs a békét megtörte és a jazygokat segítette volt³⁵⁾; most a quadok újra bocsánatért esedeztek és alávetették magukat, hasonlóképp a markomannok is. E népnek megadta a császár a békét, hogy a jazygok elleni élet-halál-harcban annál nagyobb erőt fejthessen ki. 176-ban azonban keleten történt lázadásról értesülvén, velök is békére lépett³⁶⁾, melynek emlékére a senatus egy „CLEMENTIA AUGVSTI“ köriratu érmet veretett.

A békében a jazygoktól megtagadtatott a hajózási jog, a foglyokat szabadon kellett bocsátaniok, továbbá nyolcz ezernyi lovas csapatot kellett a római sereghez állítaniok, végre a Dunától 76 római mértföldnyire (= 2 német m.) visszavonulniok.³⁷⁾

Hogy szomszédjaikkal ne közlekedjenek: a quadokkal és dákokkal közös vásárokat megtartásától és egyáltalában a quadok földére való átlépéstől eskü letétele mellett eltiltattak.

Egyes kisebb törzsek a Dunán innen és egyéb római tartományokban földeket kaptak és gyorsan egybeolvadtak a rómaiakkal.

A dunántúli erődöknek most vettetett meg alapja, most épülhetett a Salva nevű és a vácsi vidékenlevő, valamint az Aquincummal szemben fekvő erőd; Aquincumon alúl nem igen volt ily erődöknek célja. A nevezett három nagyobb erődnek a határ védelmén kívül még az egyes népek elkülönítése is volt föladata, melynek sikeres megoldására az Ipoly mentén épült (főnemlített) kisebb védművek is szolgáltak.³⁸⁾

A háborúk által félbe szakított útépitési munkálatokat a császár most folytatta.

Ezt bizton föltehétjük, bár a háboru utáni időből Aquincum környékebeli mértföldmutatóink nincsenek; de van 161-ből, uralkodása elejéről.³⁹⁾

Már a következő év kiragadta a pannoniai sereget a béke munkálataiból.

Mert a 176-ban kötött béke a barbarok előtt már a 177-ik évben igen nyomasztónak látszott; a föltételeknek nem tettek eleget s daczára annak, hogy Condius és Maximus által legyőzettek, 178-ban a háborút újra kezdték.⁴⁰⁾ Most Marcus Aurelius ismét személyesen jött ide s részben híi és jeles hadvezére Pertinax, részben maga élte végéig (180.) nagy sikerrel küzdött ellenük, s ha halála közbe nem jő, úgy a markomannok, mint a quadok és jazygok földét ugyanannyi tartománynyá teszi.⁴¹⁾

A háborúnak még csak *Commodus* (180—190.) vetett véget, ki távol lévén attól, hogy elődje nagy eszméit fölfogta s létesítette volna, 183-ban az ellenséges szomszédokkal békét kötött, melyben azok a nyomasztóbb föltételek alól feloldattak; de a Dunához most is csak két mértföldnyi távolságra volt szabad közeledniök.

³³⁾ *Dio Cassius*, LXXI. 13. — *Amm. Marcellinus*, XVII. 13.

³⁴⁾ *Cohen*, Marc Aurel, 200., 306., 775. sz.

³⁵⁾ *Dio Cass.*, LXXI. 11.

³⁶⁾ *Dio Cass.*, LXXI. 16.

³⁷⁾ *U. o.*, LXXI. 19.

³⁸⁾ Vsd. ö. *Kenner*, i. h. 54. l. és *Wietersheim*, i. b. II. 73. l.

³⁹⁾ Lásd a 25-dik szám alatt.

⁴⁰⁾ *Dio Cassius*, LXXI. 33.

⁴¹⁾ Vsd. ö. *Kenner*, i. h. 57. és k. ll.

Igy végződött az u. n. markomann háború, melynek a jazygok ellen vívott csaták mindannyi fénypontjai voltak.

A római történetírók ugyan sem Aquincumnak e háborúban vitt fontos szerepéről nem emlékeznek meg, sem a legio II. adjutrix viselt dolgairól nem szólnak, de nem utal-e a háborúnak általunk nyújtott átnézetes rajza is eléggé arra, hogy a dunai védelemnek két csoportja közt a délinek és az öt dunamelléki legio közt a II. adjutrixnak tulajdonítandó benne a legfontosb szerep?

A jazygok, kik annak idejében, Dacia meghódítása után, három oldalról be lévén kerítve a rómaiak által, valami nagyon veszélyeseknek épen nem tartattak, most mint az északi és keleti vándorló nagy népcsoportok előőrsei igen fenyegetőleg lépnek föl, azok támogatásával három irányban: Dacia, Moesia és Közép-Pannonia felől léphették át a római határt és szüntethették meg az e tartományok közti összefüggést.

A következő századokban pedig, Dacia veszte után még szembetűnőbb lesz vidékünk fontossága, mire nézve ismét a nagyobb számmal fönlevő emlékek szolgáltatandják a kellő fölvilágosítást.

c) *Aquincum Septimius Severustól a népvándorlás korszakáig.*

(193—400. Kr. u.)

A pannoniai legiók a húsz évig tartott nagy markomann háborúban küellen-ségekkel szemben a birodalom oly hatalmas védőinek nyilvánultak, hogy nemcsak a római birodalom valamennyi serege közt legnagyobb tekintélyre tettek szert, hanem ezen túl nekik a birodalom belviszonyaiban is, különösen a trónbetöltés kérdésében mérvadó szerep jutott.

A pannoniai sereg élén álló helytartó oly erőt egyesített kezében, mely a századok folyamában több ízben pannoniaikat juttatott a trónra.

A minő fontos volt a tartomány birtoka a birodalomra nézve, oly veszedelmessé válhatott az ily alkalmakkor a római trón birtokosával szemben, kitűnő geographiai fekvésénél fogva, mely a dunamelléki seregek központosítását Italia kapuja előtt, Aquilejánál legrövidebb idő alatt lehetségessé tette.

Szintén ily előnyös volt a tartomány fekvése a nyugati és keleti tartományokkal szemben, mint azt Kenner, Pannonia legújabb történetírója, igen szépen fejtegeti.⁴²⁾

A legio II. adjutrix mint azt „exercitus illyricus“ kiegészítő része és a határvédelmi legiók egyik legedzettebbike szintén szerepelt ezen, akkor világfontossággal bíró eseményekben és annyiban szerény városunk történetében is meg kell azokról emlékeznünk. Az első eset, melyben a pannoniai sereg túlsúlya mutatkozott, volt *Septimius Severus* trónrajutása 193-ban *Pertinax* meggyilkoltatása után.

A trónra emelésben a legio közreműködött és azon felül *Septimius Severus*, *Pescennius Niger* és *Clodius Albinus* ellen folytatott háboruiban folyton segítette.

Azért kettős jutalom érte a legiót; a császár a legio nevét éremmel örökítette meg és saját nevének viselésére jogosította fel.

Az ezüst érem előlapja: IMP · CAE · L · SEP · SEV · PERT · AVG; jobbra

⁴²⁾ Kenner, i. h. 72. s. k. II.

néző babéros fő. Hátlapja: LEG · II · ADIVT · TR · P · COS; legiói sas két katonai jel közt áll, nyaka körül ék.⁴³⁾

A Severiana melléknévvel következő aquincumi feliratokon találkozunk.

(27. sz.) SEPT · CAR | VSMIL · LEG | II · AD · P · F · SEV · | stb. — (127. sz.) M · AVR · REDITVS | BF · LEG · II · | ADI · P · F · SEVERIANAE | stb. — (103. sz.) VALE(N?) S | MILLEGII · ADIVTR | SEVERIANAE — — | stb. — (268. sz.) — — LEG | I I ADI · P · F SEVE | R | .

De nemcsak a legio, hanem annak álló tábora s a város is Septimius Severus különös gondjaiban részesült.

Ő ismerhette Marcus Aurelius és Commodus korából a végvárak állapotát s tudta, hogy mennyit szenvedtek azok a barbarok becsapásai által.

Dio Cassius nyomán a károk nagysága iránt megközelítő képet alkothatunk magunknak, megfontolván a barbarokkal való békekötések általa közlött feltételeit, melyek értelmében az ellenségek 198,000 embert és nagymennyiségű elrabolt baromfit kényszerültek visszaadni.

Ez semmiesetre sem a valódi szám, melyet megmondani Dio Cassius a római név érdekében nem tartott czélszerűnek; de ez is a dunamelléki városok lakókban ez idő szerint való szűkölködésére eléggé enged következtetni. Septimius tehát telepítések által újra benépesíté e városokat, nevezetesen Carnuntumot, Bregaetiumot és *Aquincumot*.

Aquincumnak Septimius Severus által történt benépesítése mellett két, Rómában lelt fölirat tanúskodik.

Az egyik (168. sz.) következőleg szól: D · M · | IVLIO · IVLIANO | EVOK · AVG · DOMO | SEPTAQVINCI EX PANNONIA · INFERIORE | IVLII SERENVVS ET IVLIA | NVS FILII ET HEREDES | PATRI KARISSIM · B · M · F · C · |

Az ezen feliratban előforduló SEPTAQVINCI egyedül helyes olvasása SEPTIMII AQVINCI.

A másik Septimius Severusnak emelt hódolati emléken lévő és Orelli-Henzen által 6857. szám alatt egész terjedelemben közölt felirat, melynek tizenhetedik sorában ezeket olvassuk: | PAELIVS P · F · AEL · SEPT · ROMVLVS AQVINQ | . Henzen a felirathoz kapcsolt jegyzetben így szól: „Junge Aelia Septimia Aquinco; colonia igitur nova a Severo eo deducta est.“ Miután ez olvasást helyesnek kell elismernünk, az utóbb említett felirat, (mely 210-ből való) alapján Aquincum colonisatiója a harmadik század elejére tehető.

Ezen újjászületése óta Aquincum *colonia* címet visel a feliratokon. Példáknál a következőket idézzük:

(102. sz.) SIL | ACCI MAX | IMVS · DIC | COL · AQ | VIQQ · V · | S · L · M · . . — (174. sz. a harmadik sorban) . . . ET P · AEL · PROVINCI | ALIS · SEV · COL · AQ · | stb. — (175. sz.) MEMORIAE Q · MVVI RAEI | AVG COL AQ · | stb. — (176. sz.) D · M · | CRITONIVS | DANVVIVS | AVGCOL AQ | VIVO SIBI F · | . — (178. sz.) M · AVRELIVS TERTVLLVS | SEXVIRVM COL · AQ | stb. — (228. sz. a harmadik sorban) QVIRIVS | AVG · COL · | AQV · . . . | stb. — (261. sz. a negyedik sorban) KARVS · | DEC · COL · AQ · | IIVIR | stb.

⁴³⁾ Cohen, III. k. 252. l. 160. sz.

A város benépesítésén kívül annak fölépítése és az utak jókarba helyezése körül is fáradozott az imperator.

Még 185-ben midőn a két Pannonia az ő keze alatt egyesülve volt ⁴⁴⁾ kezdé meg ebbeli működését.

Mióta császár lett, az önszemével tett tapasztalatokat még inkább felhasználta és erélyes tevékenysége mellett szől az uralma korából fönlevő számos mértföldmutató és hálaemlék.

Így például egy 192-ből való felirat (lsd. 32. sz.) a dunamelléki út újraépítése mellett tanúskodik, mely 194-ben még folyton épült, mint a két tárnoki kő feliratából látszik (lsd. 36. és 37. szám); 195-ben L. Balbius Caecilianus vezeti ez út építését (11. sz.). 197-ből csonka feliratot birunk, melyen a legio II. adjutrix említettik (162. sz.)
 | II ADIVIV · S · L · M · LATERANO ETRV FI | NO COS | .

A 199-dikből való vörösvári mértföldmutató (28. sz.) arról látszik tanuszkodni, hogy az előbbi fejezetben említett, a hegyeken át Salva féle vezető út Septimius alatt épült. Ezen út arra szolgált, hogy a bregaetiumi és aquincumi legiok együttes működése megkönnyíttessék. ⁴⁵⁾

Ugyanazon évből való a báttaszéki felirat, melynek értelmében még mindig az említett Caecilianus vezeti az utak építését mint „AVGG · PR · PR.“ ⁴⁶⁾

Talán a következő évek egyikébe teendő azon két felirat, melyben a legio IIII. flavia ittlétéről győződünk meg. Az egyikben (lásd 205. sz.) IVLIVS VIC | TORI-
 NVSĹ LEG IIII FL stb. fordul elé; a másik (lásd 212. sz.) így szól: | MIAE
 MEDILEG · IIII FL · MARITO | PIEN TISSIMO | AVR · MAI | VXOR
 INFE

A legio quarta flavia ittléte úgy magyarázható, ha tekintetbe vesszük, miszerint a legio II. adjutrix a többi pannoniai legiokkal kezdettől fogva a császár kedvencz legioi közé tartozott és a hadjáratokban annak zömét szokta képezni. ⁴⁷⁾ Miután tehát a legio nagy része időnként távol volt, a határt védtelenül nem lehetvén hagyni, ideiglenesen a moesia legio quarta egy csapatja tétetett át.

Legionk a császárt valószínűleg syriai hadjáratában is kísérte; arra látszik utalni egy Jupiternek szentelt oltár, melyet ismeretlen egyén a syriai expeditióból való szerencsés visszajövele alkalmából emelt, (67. és 68. sz.) . . . O . . . | ABEXPED SVRIAT
 · REV | RSVS · V · S · L · M · .

A császárnak a város felvirágoztatására czélzó s a sereget minden módon kitűntető eljárása bizonyára igen sok, közköltségen, vagy hivatalos s magán személyek által emelt hálaemlékre szolgáltatott alkalmat. Reánk azokból mindössze kettő maradt, melyekben Septimius Severus Geta és Caracallá-val együtt jelenkezik.

(20 sz.) D · | PRO SAL · DD · NN · SE | VERI ET ANTONINI AVGG ET
 GETAEN | OBIL CAES CIVL | EVTICVS · V · S · L · M · . — (70. sz.) I · O · M | PRO-

⁴⁴⁾ Herodianus: „idemque tunc praeerat Pannoniis universis nam unius adhuc regebantur imperio“; mennyiben veendő igaznak az „adhuc“, tudjuk a föntebbiekből.

⁴⁵⁾ Vsd. ö. Schönwisner, Iter stb. II. 131. s. k. II.

⁴⁶⁾ Vsd. ö. Sacken und Kenner, Die Sammlungen des k. k. Münz- und Antiken-Kabinetts. Wien. 1866. 102. l. 6. sz; Schönwisner, i. h. II. 75. és II. 136; Katanchich, Istri adcolarum geogr. stb. I. 370 37.

⁴⁷⁾ Vsd. ö. Kenner, Pannonia und Noricum. 145. l.

SALVTE | IMP L · SEPTI · SE | VERI · M · AR A | TONINI · E | GETAE C
S | AVGG NN · M · AVREL · PRISCI | NVS · PEC LEG D · |

Septimius Severus idejéből (201-ből) végre egy kevésbé fontos, de minden esetre érdekes eseményről van tudomásunk. A kézművesek testülete t. i. azon évben (NVNCIANO ET FADIANO COS) C. Julius Severust választá elüljárónak, magisternek, a mely megtiszteltetésért ez Aquincumban saját költségén szökőkutat csináltatott (lásd 4. sz.)

Ezen, aránylag elég bő adatok képezik Aquincum chronikáját Septimius Severus alatt.

Utódja *Caracalla* (211—217.) alatt 213-ban a sarmaták csapnak Illyricumba ⁴⁸⁾; valószínűleg már előbb is fenyegették a határt, mivel a 212-ből való híres tárnokvölgyi felirat egyenesen kimondja, hogy a császár alkalmas helyeken védműveket épít. (Lásd Ak. Ért. 1847. 286. l.) IMPCAE | TONINVS AVG PIVS SAR |
BRIT · PONT · MAX · TRIB · POT . . | COS III · P · P · RIPAM OMNEM . . . BV |
. . . OLO · EXTRVCTIS ITEM PRAE | . . DIS PER LOCA OPPORTVNA · AD |
CLANDES TINOS LATRVNCVLO | RVM · TRANSITVS · OPPOSITIS | MVNIVIT.
PER | | (8. sz.)

A barbarok támadásait Pupienus verte vissza. A legio valószínűleg e háborúban tett szolgálatai miatt kapta az „Antoniniana“ melléknevet, mint következő, a császár üdvéért emelt s még fenlévő emléktárok felirataiból kitűnik.

(13. sz.) DIS MILITARIBVS | ET GENIOLOCI PRO | SALVTE ET RÈ
DITV | IMP · CAES · M · AVR · ANTONINI PII | INVICTI AVG CLOD | MARCELLI-
NVS S · C · | TRIB · MIL · LEG II . . . | A · P · F · AVT TRANSLAT | EX LEG X
FRAVTNV | MI NI EIVS SEMPER | DEVOTISSIMVS |

(23. sz.) PROSALVTE · D · N · | M · AVRELI . . . | P · I FELICIS AVG · | L
· SEPT · CONST | ANTINVS OPTIO | SPEILEG II | ADIF · ANTONI | NIANAE · V · S ·
M · ADVENTO · COS · |

Ez oltárok felállítása talán összeesik *Caracalla* itt létével (213-ban), midőn a sarmaták támadásai legyőzése után Parthiába indult a parthok elleni háborúra.

Valószínűleg ugyanazon évbe teendő a *Schönwisner* által közzétett ⁴⁹⁾ csívi felirat: IOVI · OPTIMO · M · | NEPT VNO · SERAP · PROSA LVTE · · CTO · · · |
ET · PERPET VITATE | IMP · CAESARIS | . . . AVREL P · F E | LICIS ·
AVG. | . . VS · ANTIANVS . . . | EIVS · PR · PR · | PROV · PANN · INF · |

Szintén az említett háborúval látszik kapcsolatban lenni a katonai jelek s az istenek és császárok képei őrizetére szolgáló épület újra építése Aquincumban. (216-ban) (6. szám). E feliratban is előfordul legionk *Antoniniana* mellékneve a harmadik sorban: CORNIC · LEG II ADI ANTONI | NIANE P · S · | stb.

Heliogabalus idejéből (218—222) emlékezetes, hogy *Aelius Capito Silvanus*nak oltárt emel „IMP ANT AVG II ET | ADVENT . . . C |“ (lásd 112. sz.) t. i. 218-ban és hogy Budaörsön *Mithras* temploma épül, 222-ben.

Alexander Severus kora (222—234) ismét sokkal sűrűbben hagyott reánk emlékeket, annak jeléül, hogy uralma alatt fordultak elő események, melyekben úgy a császárnak, mint a legionnak s a városnak volt része.

⁴⁸⁾ Capitolinus in Pup. et Balb. c. 5.

⁴⁹⁾ *Schönwisner*, i. h. II. 141. l.

Mindjárt uralma elejéről a quadok és markomannok támadásairól értesülünk, ⁵⁰⁾ melyeket a legio II. adjutrix felső-pannoniai társaival Varius Macrinus vezérlete alatt visszavert.

A háborúban szerzett babérjai számára a császár neve után Severiana (Alexandrina) melléknevet eredményeztek, melylyel több emléken találkozunk, nevezetesen a 2. 14. és 123. számú alább idézendőkön.

A császárnak utak építése dolgában tett fáradozásairól több általa állított mért-földmutató tanuskodik, nevezetesen a 263-dik szám alatti hiányos felirat, melyben Dio mint az utak építésével megbízott legatus fordul elő; továbbá egy más szintén évhatározás nélküli (269. sz. alatt). Az útépitési munkálatok egész uralkodása végső éveig eltartanak, mire nézve a 226 (?) illetőleg 229-ből való következő fenlevő feliratok szolgáltatnak világosságot: (42. sz.) IMP · CAES · | | . . SEVERVS | | P · F · AVGVST · · | PONT MAXI | MVS · TRIB · | POTEST COS · P · P · | RESTITVIT | AB Q MP · | VIII | · (26. sz.) IMP · CAES · | M · AVRELIV | S · SEVERVS | ALEXANDER · P · F · AVGVST · | PONT · MAXI | MVS · TRIB · | POTESTA · · | VIII · COS · P · P · | RESTITVIT AB Q MP |. (37. sz.) IMP CAESAR | MARCVS AVRE | LIVS SEVERVS | | FELIX AVGVSTVS | PONTIFEX MAXIMVS | TRIBVNICIAE | POTESTATIS | VIII COS | III P P R L S T | | AB · AQ · M · P · |. A 230—231 évből valók következők:

(35. sz.) IMP · CAESAR | MARCVS AVRE | LIVS SEVERVS | A PIVS | FELIX AVG · PONT | IFEX MAXIMVS | TRIBVNICIAE POTESTATIS | VIII · COS · | III · P · P · | RESTITVIT | AB AQ · MIL | P · VIII · |. — (36. sz.) IMP · CAES · | M · AVR · SEVERVS | ALEX · · · · | AVG · PONT · · MAX · | TRIB · POT VIII | COS III P · P · | RESTITVIT | AB · AQ · · · | MP XIII |.

A katonák békés foglalkozásait 232-ban ismét a germánok s a sarmaták részéről intézett támadás szakasztá félbe. ⁵¹⁾ A császár akkor keleten volt, s a perzsák ellen küzdött, de a dunamelléki vezérek kérelmére eljött Pannoniába, s mielőtt Rómába indult a perzsák fölötti győzelmeért diadalmenetet tartandó, valószínűleg visszaverte az egyesült támadásokat.

Az ellenségek szerencsés legyőztetését gyaníttatja velünk azon 234-dik évi emlék, mely a császárt s anyját megörökíti s mely a legio praefectasától eredett. (12. sz.) HERCVLI AVG · S · | OB SALVTEM ET RE | DITVM DN IM PSE . . | A . . . P · F · AVG | ET IVLIAE . . A . . . | AVGVSTAE MATRIS | AVG · N · ET CAS TRORVM | C · I · . CANINIVS PRAEF | L . . II | EX | RIS | V · S · L · M · |.

⁵⁰⁾ Lampridius, Vita Sev. Alexandri. — Egy sabariai emléken: SIGNVM ILLIC VICTORIAE | AQ GAUDIO MAXIMOET | Q PORCIO PRISCIANO MAGISTRIS | COLLEGII GENIO IVVENTVTIS | PANNONICAE POSITVM | stb. Schönwisner, Hist. et. Ant. Sab. I. cap. 14. 4. sz.

⁵¹⁾ Minő fontosak voltak ekkor e harcok, leginkább onnan látszik, hogy az illyr procuratorok egyre hívták a Perzsiában tartózkodó imperatort, tudtára adván a birodalmat fenyegető veszélyt: „quapropter illyricas nationes, Italiae conterminas, haud leviter periclitari, opusque essē ipsius praesentia, totoque quantum secum habebat exercitu. Haec et formidinem Alexandro et maestitiam illyricis militibus attulere. Metuebatur prae ceteris Italiae, neque enim par periculum a Persis atque Germanis impendebat, qui ab Italia solis Illyrici angustiis dirimebantur“. Hogy a Perzsia s utóbb Germania térein viselt hadjáratában pannoniaiak is voltak, látni Herodianus hist. lib. VI.-ből „festinatio itinere cum illyricas etiam gentes exercitusque lustrasset, magnis inde quoque vestibus collectis“.

Talán ugyanazon évből való egy másik felirat is, mely valószínűleg emlékszo-
borhoz tartozott volt s mely következőleg szól: (22. sz.) PRO · SAL · IMP · CAES · |
M · AVR · SEVERI | ANTONI | P · F · AVG · PONT · MAX · |.

A legio történetére nézve nagyon érdekes a „schola speculatorum“, mely a leg. I. ad-
jutrixszal közösen állott fenn Aquincumban, 228-ik évi okt. 1-én történt megújítására vonat-
kozó következő fölírat: (27. sz.) SCHOLA SPECVLATORVM LEGIONVM | I. ET II.
ADIVTRICIVM PIARVM FIDELIVM | SEVERIANARVM REFECTA PEREOSDEM |
QVORVM NOMINA INFRASCRIPTA SVNT | DEDICANTE FL AELIANO LEG AVG
PR PR | KALOCTOB MODESTO ET PROBOCOS | stb; következik huszonegy név.

A város lakosai magán életéből végre, két 229-ből való, és egy 231-ből fenn-
maradt ara votívát ismerünk, melyek több tekintetben figyelemre méltók. Az egyikben
(14.) a legio S-sel (= Severiana) jelöltetik meg: LEG · II · AD · P · F · S · | V · S · L ·
M · | IMP DN SEVE | ALEX AE CASSI | DIONE COS |. — A második (15.), szintén
datált felirat így szól: M · AVR · LICI | NIVS ADIV | TOR OFFICI | COS CVM | SVIS
V · S · L · M · | IMP · D · N · A ANDRO | AVG III T E DIO | NE COS |. — A
harmadikban (27. sz.) a legio Severiana melléknévének más rövidítési módja észlelhető,
t. i. „SEV“⁵²): Q · ME CENIO | SEPT · COGI | TATVS GA . | T E · SEPT · CAR ·
VS · MIL · LEG | II · AD · P · F · SEV · | V · S · L · M · | POMPEIAN | ET LIG
NANIO | COSS |.

Alexander Severus utóda *Maximinus* alatt (234—238) ismét megindult a sarma-
ták elleni háború. Ő ugyan ellenök nagyobb hadjáratra készült, de akkor a góthokkal
szövetkező jazygok és rokon törzsek már sokkal erősebbek voltak, semhogy végleg meg-
lehetett volna őket törni.

Mindazáltal valószínű, hogy Maximinus ideiglenesen visszaszorította őket; a
császár üdvéért emelt, s a n. muzeumban lévő oltár (24. sz.) legalább szerencsés sikert
gyanított velünk.

A 235-dik évből ugyanott fennlevő mértföldmutató, mely C. Julius Verus Maxi-
minus neve mellett meg C. Jul. Verus Maximus (nobilissimus Caesar) nevét is tartalmazza,
(251. sz.) az utak s a várak körül kifejtett tevékenységéről tesz bizonyosságot.

A Maximinus ellen a senatus által kinevezett *Gordianus* (238—244), Afrikából
megjövén, Pannoniában a szüntelen támadó sarmaták és góthok ellen harczolt.

Daczára annak, hogy Gordianus nem volt a pannon legiok választottja, gyorsan
közkedveltségűvé tevő magát a seregnél; mert már 240-ből ismerünk a legio II. adjutrix
által tiszteletére állított hódolati emléket. (19.) IMP CAESAR IM | ANTONIO GOR |
DIANOPIO FEL | INVICTO AVG | PONTI FICI MAX | TRIB POTEST III COS
PR OCOS · PP | LEG II ADI PF | GORDIANA | . . E VOTA NVMINI | MAI ESTA
TIQVE | EIVS.

⁵²) Klein a Severiana melléknévről értekezvén azt mondja (Bonner Jahrbücher XXII. 119.
l.), hogy SEVERIANA mint a legiok melléknéve rendszeren tökéletesen ki szokott írva lenni, vagy pedig
SEVER, SEV gyanánt rövidítették; csak ritka, majdnem kétes esetekben S-sel jelöltetik meg s ennek
bizonyítása végett hivatkozik Orelli 1177-dik számú feliratára, hol LEGII · AD · P · F · S · V · L · M
helyett olvasandó P · F · V · S · L · M. Ezen utóbbi állításnak ellen mond a (123. sz.) felirat,
melynek negyedik sora így szól: ARTEMIDORVS | BF · LEG LEG | II. ADI · P · F · S |. AGENS
stb., hol az S. határozottan Severianá-nak olvasandó, a mint azt *Schönwisner* (Iter II. 248.), *Katanchich*
(274. sz.), *Sestini* (Viaggio, 259. l.) és *Aschbach* (i. h. 334. l.) is olvasták.

E feliratokból látjuk, hogy a legio vitézsége miatt a „Gordiana“ ezímet kapta volt; ugyan e ezímet viselte a „COHI. \overline{cX} HEM“, mely Dunapentele vidékén állomásozván, ezen igen veszélyes ponton valószínűleg vitézül tartotta volt magát.

A felirat következőleg szól (21. sz.): IMP · CAES · M · | ANT G · ORDIANO | P · F · IN VICTO AVG · | PONTIF MAX | TRIB POT III | PATRI PATRIAE | COS PROCOS | COH I \overline{cX} HEM | GORDIANA | SAGITT EQ CR | NVMINI EIVS | DE VOTISSIM |.

Philippus korából (244—250) két mértföldmutatót birunk. Az egyik, mely 245-ből való (40. sz.) kivüle még fia és felesége is megneveztetnek: IMP CAES | M · IVL · PHILIPPO AVG · | PONTI FICI MAXIMO TRIB · | POTES TATIS COS · PP PRO | COS · ET M · IVL · PHILIPPO · NOBILIS SI · CAESARI ET | MARCIA EOTA CILIAE SEVERAE | SANCT ISSIMAE CON IVGI AVG · N · | AB AQ MP | VIII |.

A másik 247-ből való (39. sz.), ezen a császáron kívül csak a felesége jelenkezik: IMP · CAES · | MIVL [IO] PHILIP [PO] | P · F · AVG · PONTIF [ICI] | MAXIMO TRIB · PO TESTATIS · COS · II · P · P · PROC [OS] S · ET | MARCIAE O [S] TACILIAE SEVERE SANC TISSIM [A] E | AVG · CONIVG [I] AVG · N · | AB AQ · MP VIII |.

Decius Trajanus (250—252) a pannoniai sereg támogatása mellett küzdött *Philippus* ellen, s ennek legyőzete után a pannoniai sereg segítségével a trónra jutott.⁵³⁾

Uralma első évéből (250) maradt reánk a felirat, melyen mellette *Quintus Herennius Etruscus* és *C. Valens Hostilianus* is megneveztetnek (247. sz.). A mértföldmutató, mely *Vörösvártt* találtatott, *Deciust* invictusnak nevezi, mi arra látszik utalni, hogy neki a barbarok ellen is voltak küzdelmei.

Egy más, *Adonyon* lelt mértföldkö (41. sz.) hiányai miatt meg nem határozható, de valószínűleg 252-ből való: IMP · CAES | C · MESSIO | QVINT O T R A | IANO DECIO | P · FIN VICTO | AVG · PONTIFICI | MAXIMO TRIB · POT .. COS | | M · P · | . . |.

Aemilianus (253—254), úgy mint *Ingenuus* megválasztásában legionknak is volt része.⁵⁴⁾ Az utóbbiról tudjuk, hogy vezérlete alatt legionk ismét megmérkőzött a sarmatákkal.

Midőn *Ingennus* 258-ban *Gallienussal* (261—268) szemben megbukott, a sereg *Regillianust*⁵⁵⁾ a sarmatokon győzedelmeskedő hadvezért kiáltotta ki császárnak. Utána ismét *Aureolus* kerekedett fölül, de az erős akaratú és kemény fegyelmet tartó, a katonaságnál mindazáltal kedvelt *Gallienus* a pannoniai legiokat saját vezérük ellen vitte (267) s győzött.⁵⁶⁾

Ez évből való a legio praefectusa *Valerius Marcellinus* és *Clementius Silvius* (bizonyosan előkelő személyiség) által a császár geniusának emelt oltár (9. sz.): GENIO | IMP | INVICTI · AVG · | CLEMENTIVS | SILVIVS · VE AVG · ET | VAL · MARCELLI NVS | PRAEF LEG · PROP AVG · NAVIL · MVMICIP | . . EXPROVINTIA | RAETIA S · L · L · M | PATERNO ET | ARCESILAO · COS |.

⁵³⁾ *Zosimus*, I. 22.

⁵⁴⁾ *Aurelius Victor*, De vita et mor. c. 31. — *Zosinus*, I. 28. — Vsd. ö. *Wietersheim*, i. h. II., 259. és *Kenner*, i. h. 8. l.

⁵⁵⁾ *Triginta tyr.* c. 8.

⁵⁶⁾ *Trebell. Pollio vita Gallien*, c. 2. — *Trig. tyr.* c. 10.

A szorosán városi történet további jellemzésére szolgál a következő évből (268) reánk maradt felirat (78. sz.), mely szerint Cl. Pompejus Faustus, az aquincumi gyarmat tanácsnoka s kétszemélynöke, a kézművesek testületének elnöke és pártfogója, egészsége helyreállítása után július 25-dikén a megnevezett testületet ünnepekkel összekötött lakomával tisztelte meg. Mindezt egy „ara votivá“-ból tudjuk, melyet a nevezett Jupiter tiszteletére szentelt. A felirat így szól: I · O · M · PROSALVTE | CL · POMPEIVS | FAVSTVS DEC | COL · AQ · AEDIL | II VIRAL · PRAEF | COLL · FABR · ITEM | QVE PATRONVS | DVXIT · COLL · SS | INAMBVLATI | V KAL · AVG · |.

II. *Claudius* korában (268—270.) a katonai thermák újra épülnek 268-ban (3. sz.)

A legio II. adjutrix neki köszöni a sextum pia, sextum fidelis constans claudiana melléknevet, melylyel a következő évben, 270-ben a pannoniai legiok által választott⁵⁷⁾ császár tiszteletére emelt oltárfeliratban (l. 16. sz.) találkozunk: IMP · CAES · MAVREL · CLAVDIO GERMANICO | P · F · INVICTO AVG | PONT · MAX · TRIB · POTEST III · COS · PRO | COS P · P · LEG II · ADI · | VI · P · VI · F CONSTANS | CLAVDIANA NVMI NI MA | IESTATIQVE | EIVS | DICATISSIMA |. *Claudius* közvetlen utódja *Aurelianus* is a mi legiok közreműködésével lön imperatorrá.⁵⁸⁾ Alatta a sarmaták ellen eleinte kétes, utóbb kedvező szerencsével folyt a harc, ő is átkelt a Dunán mint hajdan Marcus Aurelius, és saját határaikon belül hadakozott ellenök. Az alatt azonban a markomannok Italiába törtek. Háromszor indult ellenök, míg végre a pannoniai legiok vitézsége döntötte el a harcot, úgy, hogy a barbaroknak régi lakhelyeikre kellett visszavonulniok.

Aurelianus után ismét *Frobus* (276—282) lett a dunamelléki sereg által imperatorrá⁵⁹⁾.

Az írók nyomán tudjuk, hogy *Probus* a végvárakban levő veteránok iránt különös figyelemmel volt és hogy „urbes et castra in solo barbarico posuit.“ *Carus* alatt (282—284) ismét a sarmaták ellen folyt a háború. Ő is pannoniai volt valamint a trónkövetelő *Julianus*. (183.)

Julianus volt az utolsó legatus, ki a határvédelmi sereg túlsulya folytán trónkövetelőül lépett fel, miután *Diocletianus* (285—305.) a birodalom új felosztása s egyéb reformok életbeléptetése által a legatusok hatalmát általán s különösen a pannoniakét végkép megtörte.⁶⁰⁾

A nagy terjedelmű minden oldalról veszélyeztetett birodalmat s négy külön fejedelem közt osztotta fel. Noricum, Pannonia s az illyricumi egyéb tartományok *Galerius Valerius*nak jutottak osztályrészül.

Galerius uralmát azzal kezdé, hogy a Rába, Duna és Dráva közt levő, majdnem

⁵⁷⁾ Vsd. ö. *Wietensheim*, i. b. III. 2.

⁵⁸⁾ *Vopiscus*, Vita *Aurelian*. c. b., c. 37.

⁵⁹⁾ *Herodianus*, l. III. p. 171. — *Flav. Vopiscus*, p. 159, 161. — *Muchar*, Die gr. röm. Reichsgränze, Hormayr Archiv 1821., 55. l.)

⁶⁰⁾ Sokkal jellemzőbbek ez időre vonatkozólag *Mamertius*nak *Diocletianus* és *Maximianus* dicsőítésére mondott szavai, sem hogy itt meg ne említenők: „Non emin in otiosa aliqua deliciisque corrupta terrarum parte nati institutique estis; sed in his provinciis, quas ad infatigibilem consuetudinem laboris atque patientiae, fracto licet oppositus hosti, armis tamen semper instructus, miles exercet, in quibus omnis vita militia est, quarum etiam foeminae ceterarum gentium viris fortiores sunt“ (In *Pannegyr. Vat. T. I.* p. 145.); más helyütt: „In illo limite, in illa fortissimarum legionum sede“.

szigetet képző földet szabályozta, a Peiso ⁶¹⁾ (Balaton) tavát lecsapoltatta, s ez úgy szólván még csak mostan hozzáférhetővé lett földet Valeria név alatt új tartománynyá tette ⁶²⁾ melynek főhelye ⁶³⁾ az ősidők óta virágzó Aquincum lön. Az irók ezentúl sűrűbben említik e várost, mint azelőtt.

A háborúk, melyek azelőtt még is csak kisebb nagyobb szünetekkel folytak, úgy látszik, rendes állapottá váltak, s most még sokkal inkább függött, mint valaha a birodalom önállósága a határerődítmények erősségétől s az azokban tanyázó legiok vitézségétől.

Ez időben, 294-ben épültek túl a Dunán „Sarmatiaban“ Contra-Acincum ⁶⁴⁾ és Bononia.

Felirati emlékek nem nagy számmal maradtak a harmadik század utolsó tizedeiből.

Maximianustól (286—304) csak egy van, az is csonka (18. sz.) A negyedik század elejéről két emlékünk van, mindkettő Maximinus Daza (305—312) idejéből való: egy mértföldmutató, melyen Jul. Verus Maximus Caesar is szerepel (251. sz.) és egy áldozati oltár 312-ből (24. sz.) A sarmatákkal II. Constantius alatt ismét szerencsésen folytak a harcok, a mennyiben a saját földjükön épült római erődök a harczoló legiot segíték.

A barbarok ekkor hajlandóknak látszottak a békére, s a birodalomba való felvételt kívánták. A császár tehát eljött a tartományba és megengedte, hogy a barbarok nagy része a Dunán átkeljen. A szerző, Ammianus Marcellinus, ez eseményekről szólván, így folytatja beszédét ⁶⁵⁾ „proinde vallo prope Acimincum (olvass Aquincum) locato, celsoque aggere in speciem tribunalis erecto, naves vehentes quosdam legionarios expeditos alveum fluminis proximum observare sunt jussae.“ A magaslatról az imperator megszólítja a barbarokat, s szavai eleinte jó hatást látszottak előidézni, de csakhamar egyikük saruját „marrha, „marrha“ felkiáltással légbe vetvén, ezzel általános lázadásra adott jelt és csak a testőrök közbenjárásának sikerült a császárt megmenteni. E hűtlenséget a császár azzal boszúlta meg, hogy őket legyőzvé, majdnem teljesen kiirtotta (359. Kr. u.).

Ezen jelenet *Aquincum* közelében történt, nem *Acimincum*-ban ⁶⁶⁾; mert ez utóbbi

⁶¹⁾ *Aur. Victor*, i. h. c. 40. — *Mannert*, (Geographie etc. III. 676. l.) szerint eleinte majdnem csak a folyók mentében voltak e vidékeknek lakói; a 4-dik század előtt nem fordul elő egy helynév sem e területen, még *Sopianae* is csak ezen időből származik. Onnan van, hogy *Galerius* mondhatta miszerint ő tette lakhatóvá tartományát. Vsd. ö. *Kenner* gyakran idézett munkáját „*Pannonia und Noricum*“.

⁶²⁾ *Valeria* nevét ez új tartomány *Galerius* feleségének, *Diocletian* leányának tiszteletére nyerte, s miután a Duna partja volt egyik határa, másik a *Rábeza*, harmadika a *Dráva* partja azért illették *ripensis* „melléknévvél. A *Constantinus*-féle felosztásban *Pannonia secunda* neve alatt szerepel. — Vsd. ö. *Notitia dign. imp. occ. e. d. Böcking* és *Kenner*, i. h. 64. l.

⁶³⁾ *Aquincum* fekvése e tartomány közepében, kitünő rangja mint a *limes* egyik főpontja, természet és mesterség által adott erőssége a tartományi főnök s helytartó székhelyéül igen alkalmassá tették. Ha nem is tudnók a feliratokból, hogy itt székelte a *praefectus*, *legatus*, utóbb *dux* — már azon körülmény is, hogy egész *Valeriában* ez volt az egyedüli „*colonia*“ eléggé okadatolná állításunkat.

⁶⁴⁾ Lásd, az előbbi fejezet 4-dik jegyzetét. *Forbiger* szerint (*Alte Geographie* III. k. 477. l. 84. jegyzet) *Contra-Aquincum* nem egészen *Pest* helyén volna keresendő, s *Ptolemaeus*ra utal (III. 7. 2.), a ki a *Ἰαζυγες Μετανάξαι* földjén lévő városok közt *Pestet* — *πέσσιον* — már ismeri. Újabban azonban módosítja ezen nézetét (*Pauly, Realencyclopädie* V. K.) és *Mannert*tel (i. h. IV. 185. l.) *Kecskemétre* helyezi *πέσσιον-τ* s előbbi állítását visszavonja.

⁶⁵⁾ *Amm. Marc.* XIX. 11.

⁶⁶⁾ *Gibbon*, ismeretes történetének III. kötetében 198—200 l. részletesen tárgyalván ezen eseményt, szintén *Buda* közelében lévő síkról szól. — *Schönwisner*, (*Comment.* I. 47.) *Acumincum*ról

(a mai Karansebes) nem is feküdt Valeriában s azon fölül több kéziratban csakugyan „Acincum“ olvasható, a mely kitétel többször áll Acincum és Aquincum helyett. ⁶⁷⁾

Kevéssel utóbb (359-ben) Aquincum tanuja volt a Constantius ellen harczra kelő és a dunái hajókon lefelé siető Julianus-féle seregnek. Julianus Germaniából jött, Laureacumnál hajóra szállt és tizenegy napi hajózás után Bononiánál partra szállván, Syrmumban valamennyi pannon legiot összegyűjtött, s Constantiuson győzedelmeskedett (361-ben).

Ezután a barbarok ellen fordult; de közbe jövén halála, a quadok veszélybe ejték a határokat.

Julianus utódja *Valentinianus*-tól (364—375.) birjuk az utolsó föliratot, mely az előbb említett Jul. Maximinus-féle mértföldmutatóra a régi fölirat közébe van bevésvé és Valentinianuson kívül Val. Maximianus nevét is föltünteti. (251. sz.)

Valentinianus a félben hagyott háborút folytatta, szerencsével vitte és ellenséges földön épített új várak által féken tartotta egyideig a quadokat. ⁶⁸⁾

De kevéssel utóbb a várak építése és királyuk álnök meggyilkoltatása új támadásokra izgatá őket és vad pusztításaik áldozatja lőn Carnuntum, előkelő felső-pannoniai város, mely ezentúl soha sem birt régi fényére emelkedni. ⁶⁹⁾

Valentinianus ekkor nem volt Pannoniában de eljött 375-ben megboszulandó a quadok tettét, a pusztán álló Carnuntumba itt három hónapot töltött nagy serege fölfegyverzése végett, és előre küldött egyes csapatokat, hogy a quadok földét pusztítsák ⁷⁰⁾ Ő maga utóbb Aquincum-féle jött és mint a többször idézett Ammianus mondja: „Acincum prope castra commovit navigiisque ad repentinum casum conjunctis et contabulato celeri studio ponte per partem aliam transiit in Quados speculantes quidem ex diruptis montibus ejus adventum, quo plerique ancipites incerti que accidentium cum suis caritatibus seceserunt: sed stupore defixos cum in regionibus suis, contra quam opinabantur, augusta cernerent signa. Progressus ergo coacto gradu, in quantum res tulit, jugulataque aetate promiscua, quam etiamtum palantem subitus occupavit excursus, et tectis combustis rediit cum incolumibus cunctis, quos duxerat secum: itidemque apud Acincum moratus autumnopraecipiti per tractus conglaciari frigoribus assvetos commoda quaerebat hiberna: nullaque sedes idonea reperiri (praeter Sabariam) poterat, quamvis eo invalidam tempore adsiduisque malis adflectam.“

Inuen Bregetioba indült a császár, hol őt azon évi november 17-dikén a quadok követeihez intézett haragos beszéd alatt a guta megütvén, azonnal meghalt.

Ez érdekes idézetben említett azon körülményt, hogy Valentinianus Aquincu-

értekezik s bőven fejtegeti a kéziratba belecsúszott írási hibát. — *Schlosser*, (Übersicht stb. III. k. 2. r. 331. l.) téved, midőn ez esemény színhelyét a Duna és Dráva közt keresi. — *Ficker*, gyakran idézett jeles értekezésében. 7. l. szintén Aquincum mellett nyilatkozik.

⁶⁷⁾ Lásd az első fejezet 7-dik jegyzetét.

⁶⁸⁾ Amm. Marc. XXVI. 6.

⁶⁹⁾ A római hadi erő a 4-dik század vége felé egyrészt külső számarányra, másrészt belerőre nézve igen megfogyott volt. *Számerőre*, mert számtalan magak közt vitelt csatában mint péld. a Mursa melletti csatában 351-ben rendkívül sok római vitéz hullott el, mint Aur. Victor in Epist. p. 544. mondja „in quo bello paene numquam amplius romanae consumtae sunt vires totiusquo imperii pessum datae fortunae“; *belerőre*, mert ez időkben ezrekre ment az előbb kizárólag római polgárokból alakított seregekbe föl vett barbarok száma.

⁷⁰⁾ Amm. Marc. XXX. 5.

mot téli táborúl alkalmasnak nem találta, véleményünk szerint nem oda magyarázandó, mintha Aquincum a quad pusztítások által tönkre ment volna, ⁷¹⁾ hanem hogy egyáltalán nem volt alkalmas ily nagy tömegű seregnek, mint a minő Valentinianusé vala, elhelyezésére. ⁷²⁾

A 375-dik évben volt a nagy góth háború, ⁷³⁾ mely a nyugati góthok Pannoniában való letelepülésével végződött. Ez év az, melylyel a limes felbomlása kezdődik, ⁷⁴⁾ mely a 400-dik évben leli befejezését, midőn a római határórség utolsó maradványai is a veszélyeztetett Italia védelmére rendeltettek a barbarok végtelen sokaságú seregeinek engedvén át Pannonia négy századon át vitézül megvédett vidékét. ⁷⁵⁾

VI.

Aquincum sorsa Pannonia végső idejében.

A római katonaság elvonulta és a tartománynak idegen népek által történt végleges elfoglalása után Aquincum megszűnt a római birodalom végvára lenni és talán mint város is megszűnt szerepelni.

Helybeli kútfőink elhallgatnak, a római írók cserben hagynak, és csak egy hazai chronikában akadunk érdekes adatra, mely Aquincum sorsára az ötödik században némi fényt vet.

Az ötödik század negyedik tizedében itt találjuk Pannoniában a hunokat, kik

⁷¹⁾ Az omlított esemény nem közvetlenül a mai Ó-Buda vidékén, hanem föntebb a Duna délfelé hajlásánál történt; mert az elbeszélésben a tulsó part sziklásnak mondatik s azon fölül, hogy a quadok „in regionibus suis“ várták meg a sereget, tehát az Ipoly és Garam közelében.

Aquincum maga nem volt veszélyeztetve; de hogy, mint *Ficker* (i. h. 8. l.) mondja, sokat szenvedett, igen valószínű,

⁷²⁾ Schönwisner (*De ruderibus etc.* 229., 230. ll.) Laziust czáfolya, ki ez eseményről szólván, Aquincumot a Csepel szigetén keresi s a hajóhídról igen furcsa nézetben van. *Schams* és *Häufler* azt hiszik, hogy e híd kőhídfőkkel volt ellátva, s hogy a fön említett praetentura a pesti oldalon ilyen kőhídfő volt. Lazius (*Comment. rom. reipubl. stb. lib. XII. c. 12.*) és Bél (*Not. Hung. T. III. sect. I. §. 2.*) azt akarják velünk elhitetni, hogy ez alkalommal Aquincum végleg elpusztúlt, s hogy a sicambrok új, várost alapítottak Aquincum helyére.

⁷³⁾ Lásd e háború részleteit: *Aschbach*, *Geschichte der Westgothen* 60. s. k. ll. — *Wietensheim* *Geschichte der Völkerwanderung*, III. k. — Dr. Richard Nitzsche, *Der Gothenkrieg unter Valens und Theodosius dem Groszen. (376—382) nach den Quellen bearbeitet.* Altenburg 1871.

⁷⁴⁾ Claudianus (in IV. Cons. Honor. edit Patav. 124. l.) igen találóan festi ez időt: „... cum misto turbine gentes

„Jam deserta suas in nos transfunderet Arctos

„Danubii toto vomeret cum proelia ripae,

„Cum Geticis ingens premeretur mysia plaustris

„Flavaque Bistonias operirent agmina campos“.

⁷⁵⁾ Érdekesen és alaposan szól a negyedik század eseményeiről: *R. Köpke*, *Die Römer und Germanen im IV. Jahrhundert.*

442-ben Attila vezetése alatt települtek meg a Dunán túli vidéken és 448-ban már egész Pannonia Noricumig kezükben volt. ¹⁾

Attilának Aquincumban való tartózkodására, s annak akkori állapotára vonatkozik az Anonymusunkban található következő hely, mely talán az igazsághoz közel jár. Anonymus t. i. Aquincumnak Attila által való elfoglaltatását festvén, így szól: „és királyi lakot alkotta magának a Duna mellett, a hévvizek fölött, és minden régi műveket, melyeket ott talált, megújította és igen erős kőfallal megépíté, melyet magyar nyelven most (XI-dik vagy X-dik században) Budavárnak, a németek pedig Eczilburgnak neveznek.“ ²⁾

Aquincumnak nagy része talán csakugyan el volt ekkor hagyva, ámbár a névtelen szavai annyiban irányzatósaknak látszanak, mennyiben Attilát akarja Magyarország későbbi központja ősalapítójának felüntetni.

Valószínű, hogy katonai ótalom hiányában, a lakosság nagy része elvonult volt a hunok elől. Aligha fogunk azonban tévedni, ha azt véljük, hogy a hunok alatt, de sőt azok bukása után, a keleti góthok uralma alatt, még laktak Aquincumban rómaiak, kik Theodorik halála után talán ismét némi túlsúlyra vergődtek. ³⁾ A góthok után a gepidák és herulok foglalták el Pannoniat ideiglenesen, míg végre 548-ban Justinianus császár szerződésileg volt kénytelen az egész tartományt a longobardoknak átengedni. ⁴⁾

Ha egyes erősb helységekből még volt római katonaság és hogyha Aquincumban néhány jeles római család föntartá magát — ekkor bizonyosan elhagyták e földet — a többi szegényebb sorsu lakosság szolgátságba esvén.

Húsz évvel utóbb (568-ban az avarok követték a longobardokat, s ez időből Aquincumnak semmi nyoma sincs az írónál.

Midőn végre a magyarok e vidéket megszállották, a római eredetű pannoniai városok közül még csak Carnuntum, Sabaria és Siscia állottak fen.

Aquincumnak már lakói nem, csak puszta romjai voltak. E romokról ismét megemlékezik Anonymus, beleszövében azokat a honfoglalás történetébe.

A névtelen ugyanis elmondván hogyan ütött Árpád tábort a rákos mezején s hogyan kelt át a Dunán Megyernél, így folytatja: „átkelvén a Dunán, tábort ütének a Duna mellett felhévvizig.“ ⁵⁾ S ennek hallatára a Pannonia földjén lakó rómaiak mind futással menték élőlököt. Másod nap pedig Árpád vezér minden előkelői, Magyarország minden vitézeivel egyben, bemenének Attila király városába és megnézék mind a királyi palotákat, *némelyeket földig rontva*, némelyeket nem, és szerfölött bámulják vala mindazon kőépületeket, és kimondhatatlanul örvendének, mivel hogy harcz nélkül bevenniök sikerült Attila király városát, kinek nemzetségéből származott vala Árpád vezér. És naponként vendégeskednek vala Attila király palotájában“ és alantabb „akkor Árpád vezér és övéi örömlükben husz napig maradának Attila király városában“ ⁶⁾

¹⁾ Priscus rhetor. T. II., P. I. p. 37—63. — Vsd. ö. a népvándorlásról szóló fönidézett szerzők műveit.

²⁾ Anonym. I. fej. 4. l. Szabó Károly jeles fordítása szerint.

³⁾ Zosimus, IV. C. 45. és 46.

⁴⁾ Procopius, De bello gothico, III. 32.

⁵⁾ Aquae calidae superiores — alatt a mai Császárfürdő környéke értendő, hol a középkorban hasonnevű külön község létezett, mely nevét a budai felső vizektől vette. (Szabó K. jegyzete i. h.) Vsd. ö. Rupp Jakab, Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest. 1868.

⁶⁾ Szabó Károly, fordítása, 46. fej. 66. l.

Ezen rajz több tekintetben igen tanulságos. Látható belőle, hogy évszázados pusztítások után mennyi maradt volt meg még az egykori nagy városból; látható mikép őseink, daczára annak, hogy (Anonymus tanusága szerint legalább) dicső emlékezet füződött e falakhoz, azokat még is pusztították; látható végre, hogy az Aquincum tájékán később tanyázó kegyelet nélkül való utódok csak őseik példáját követték, midőn (gyakran szükség nélkül) dúlták, rombolták a múlt idők emlékeit.

Ezen időponton fejezzük be az adatok gyér voltánál fogva hiányos rajzunkat, más irónak engedvén át azon korszak leírását, melyben az egykori római város nevének emléke végkép kihalván, a holt romok új városnak adtak lételt. ⁷⁾

⁷⁾ Aquincum romjain Buda épült. A hegyek ormai később népesültek be, azért az előbbi Ó-Budának ez utóbbi újnak neveztetett. A 13-dik században Ó-Buda mindinkább háttérbe lép s Mátyás idejében már csak kis mezőváros volt, míg ifjabb testvére virágzott. Vsd. ö. *Rupp* említett művét.
